

Dekens onder de lakens

De implementatie van wetgeving over het
celibaat in Kamerijk-Atrecht, 1076-1115

Jef Scheepers

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis

Promotor: prof. dr. Brigitte Meijns
Academiejaar 2017-2018

186.590 tekens (inclusief spaties)

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor geloofwaardig auteurschap.

Inhoudsopgave

Dankwoord	2
Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Geschiedenis en historiografie van het celibaat.....	7
1. De geschiedenis van het verplichte celibaat tot de 11 ^{de} eeuw	7
2. Historiografie.....	9
Hoofdstuk 2: Bronnencorpus en methode	13
1. Bronnen	13
2. Methodologie en terminologie.....	18
Hoofdstuk 3: Het dubbeldiocees Kamerijk-Atrecht, 1076-1092.....	20
1. Context	20
2. De navolging van het celibaat bij het aantreden van Gerard II	23
3. De handhaving van de celibaatswetgeving in Kamerijk-Atrecht	27
4. Participatie van het volk aan de implementatie	29
5. Gehuwde geestelijken en hun zonen in de Kerk van Kamerijk-Atrecht na 1078.....	33
6. Robert I van Vlaanderen: een aanval op Vlaamse priesterfamilies?	37
7. Conclusie	41
Hoofdstuk 4: Atrecht en Kamerijk na de splitsing, 1093-1115.....	43
1. Context	43
2. Erfelijkheid binnen de Kerk van Atrecht.....	45
3. De geplande interventie door graaf Robert II van Vlaanderen.....	49
4. Gehuwde diakens: Robert en Algisus van Atrecht	53
5. De toestand in het bisdom Kamerijk	56
6. Conclusie	62
Besluit.....	63
Bibliografie.....	66
1. Onuitgegeven bronnen.....	66
2. Uitgegeven bronnen.....	66
3. Werken	68
4. Digitale informatie.....	76
Samenvatting	78

Dankwoord

Net zoals de middeleeuwse Kerk was ook deze thesis steeds aan hervorming onderhevig. Het was een zware opdracht, maar de steun en begeleiding van een aantal mensen maakte haar draaglijk. Eerst en vooral gaat mijn oprechte dankbaarheid uit naar mijn promotor Brigitte Meijns. Vanaf dag één was ze enthousiast over mijn thesisonderwerp en haar expertise heeft me ongelofelijk veel geholpen. Ze was bereid om veel feedback te geven, die de vinger op de wonde legde maar steeds eindigde met aanmoedelingen. Zij geloofde altijd in mijn onderzoek, ook wanneer ik dat wat minder deed. Waardevolle feedback kreeg ik ook van Wannes Verstrepen tijdens de masterproefseminaries. Paul Trio bedank ik voor het nakijken van de transcriptie van één van mijn oorkonden. Graag bedank ik ook Maroula Perisanidi voor het doorsturen van haar doctoraat, zodat ik niet naar Engeland moest reizen om het te raadplegen, en Jérôme Verdoot omdat ik één van zijn nog te publiceren artikels mocht gebruiken.

Hulp kreeg ik ook van mijn medestudenten Véronique Bavin en Niels Missiaen. Vooral Tom Van Cauwenbergh ben ik dankbaar voor zijn raad, geduld en steun doorheen onze vier jaar durende studententijd. De boog kon gelukkig niet altijd gespannen staan en plezier maken met mijn medetoneelspelers, zowel op als naast de scene, was altijd iets om naar uit te kijken. Graag bedank ik dus mijn vrienden van het jeugdtheater in Aarschot voor de vele ‘dolkomische’ ontspanningsmomenten. Ten slotte bedank ik Jacoba Waumans voor haar niet aflatende steun en motivatie.

Ten slotte was dit onderzoek er nooit geweest zonder mijn ouders. Ik bedank hen niet enkel voor het nodige nalees- en redactiewerk, maar vooral voor de steun die ik al mijn hele studententijd van hen krijg. Ze hebben altijd oprechte interesse getoond in mijn studies en me gemotiveerd om te doen wat ik graag doe. Bedankt voor de kansen die ik van jullie gekregen heb.

Inleiding

Ik zal het zo zeggen: het celibaat zorgt ervoor dat ik niet tot mijn 80ste priester zal zijn. Het is niet fair dat ik de mooie kant van de job moet afwegen tegenover een totaal gebrek aan intimiteit en lichamelijkeheid.¹

-Pieter Delanoy, 2018

Op 13 mei 2018 viel de mond van tv-kijkend Vlaanderen collectief open van verbazing. In het populaire spelprogramma *De Mol* wist de 21-jarige geneeskundestudent Lloyd de priester en godsdienstleraar Pieter Delanoy te ontmaskeren als de saboteur. Dat een priester ‘de mol’ kon zijn was voor velen een verrassing en *Holy Pieter* kreeg dan ook veel bekendheid en media-aandacht in de periode erna. Hij doorbrak het heersende stereotype van een conservatieve, ouderwetse priester en gaf, eenmaal hij de aandacht van heel Vlaanderen had, in interviews een verhelderende inkijk in de niet zo vanzelfsprekende aspecten van het priesterschap, zoals bijvoorbeeld het celibaat.²

Is het celibaat nog iets van de 21ste eeuw? “Néén”, aldus Delanoy. “De katholieke kerk is het enige geloofsinstituut dat die regel nog handhaaft.” Hij benadrukte in een interview met *Humo* dat de Kerk haar voorgangers belangrijke levensaspecten zoals liefde, intimiteit en lichamelijkeheid ontzegt. Pieter is blijkbaar niet alleen. *De Morgen* liet seksuoloog Wim Slabbinck aan het woord, die regelmatig priesters ontvangt die worstelen met het celibaat. Volgens *De Standaard* bleek uit een onderzoek van enkele jaren geleden dat maar liefst driekwart van de priesters de regel graag afgeschaft zou zien. Hogerop is er de wil om de maatregel licht te versoepelen: de paus zou eventueel *virī probati*, oudere gehuwde mannen met een roeping, toestaan om priester te worden.³ Volgens Geert de Kerpel, woordvoerder van Belgisch kardinaal Jozef de Kesel, betekent dat niet dat het celibaat zelf ter discussie staat: “Dat gaat terug op de oorsprong van het christendom. Jezus zelf was niet getrouwd. De gedachte is dat een priester zich volledig ten dienste stelt van het evangelie, zonder dat hij er nog het engagement voor een vrouw en kinderen bij neemt.”⁴

Het celibaat is duidelijk een delicaat onderwerp. Die maatregel ontzegt immers alle priesters de mogelijkheid tot een relatie, wat een heel persoonlijke kwestie is. Ook in de middeleeuwen lag de maatregel gevoelig. Vanaf de vierde eeuw was het celibaat al verplicht voor geestelijken met een

¹ ‘De 7 Hoofdzonden: Pieter Delanoy, mol en leraar-priester’, *Humo* (22 mei 2018), 123.

² ‘De 7 Hoofdzonden: Pieter Delanoy’, *Humo*, 123.

³ F. VAN DAMME, ‘Verlos ons alstublieft van het celibaat’, *De Morgen* (23 mei 2018), 10; J. VAN REGENMORTEL, *De Standaard*, ‘Ik blijf geen priester, door het celibaat’.

⁴ J. VAN REGENMORTEL, *De Standaard*, ‘Ik blijf geen priester, door het celibaat’.

hogere wijding (priesters, diakens en subdiakens), maar toen hield dat enkel een verbod op geslachtsgemeenschap in. Aldus was gedurende de vroege middeleeuwen het overgrote deel van de geestelijkheid gehuwd. Blijkbaar werd het verbod op geslachtsgemeenschap ook niet consequent gevolgd, want vele van die geestelijken hadden ook kinderen.⁵ Aan het begin van de elfde eeuw kreeg het celibaat een nieuwe betekenis: geestelijken met een hogere wijding mochten ook niet meer gehuwd zijn. Die regels legden een reeks hervormingsgezinde pausen vanaf ca. 1050 steeds strenger en met meer urgentie op, zodat het klerikaal huwelijk onder druk kwam te staan. Niet enkel was het voortaan voor geestelijken met een hogere wijding verboden te trouwen, als ze al een familie hadden dreigden ze die te verliezen. Vanwege de enorme sociale impact omschreef Christopher Brooke die evolutie als “a devastating social revolution”.⁶

Er is al veel onderzoek gedaan naar de celibaatskwesitie in de elfde en twaalfde eeuw, maar daarin staat vooral de paus en zijn regelgeving centraal. Die regelgeving was op dat moment controversieel en gaf aanleiding tot het schrijven van een groot aantal traktaten voor en tegen het klerikaal huwelijk. Die polemieken zijn ook uitgebreid bestudeerd. De grote vraag blijft echter onbeantwoord: hoe verliep de implementatie van die controversiële maatregelen in de bisdommen van het westerse christendom? Er zijn studies die een licht laten schijnen over de situatie in Engeland en Wales, maar de situatie in andere regio's is nog grotendeels onbekend. Dit thesisonderzoek geeft een aanzet voor het invullen van die lacune door de situatie in één specifiek bisdom te bestuderen.⁷ De onderzoeksvraag is de volgende: hoe verliep de implementatie van de celibaatswetgeving in het dubbeldiocees Kamerijk-Atrecht tussen 1076 en 1115? Een eerste doelstelling is erachter te komen in welke mate de gehuwde clerus in het bisdom standhield en zich verzette tegen de wetgeving. De andere doelstelling is om uit te zoeken welke actoren de celibaatsverplichting bevorderden en welke initiatieven zij daartoe ondernamen. In deze materie speelde de bisschop uiteraard een grote rol, maar ook actoren van buiten het diocees, zoals de paus, zullen aan bod komen voor zover ze de handhaving van de celibaatswetgeving in dit specifieke bisdom hebben bevorderd.⁸

Kamerijk-Atrecht was een dubbeldiocees dat zich uitstrekte over een deel van het huidige Noord-Frankrijk en over stukken van de huidige provincies Antwerpen, Henegouwen, Oost-Vlaanderen, Vlaams- en Waals-Brabant. Het lag in de middeleeuwen enerzijds grotendeels binnen het

⁵ De term onderging wel een betekenisverschuiving. Voor een uitgebreidere geschiedenis van het celibaat, zie verder, 7-9.

⁶ A.L. BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy: the Eleventh-Century Debates* (Texts and Studies in Religion, Volume 12), New York en Toronto, 1982, 44-45; C.N.L. BROOKE, ‘Gregorian Reform in Action: Clerical Marriage in England’, *The Cambridge Historical Journal*, 12 (1956), 1.

⁷ Voor een bespreking van de literatuur over de elfde- en twaalfde-eeuwse celibaatskwesitie, zie verder, 9-12.

⁸ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 68.

Duitse Rijk, anderzijds lag de stad Atrecht en de omliggende streek, Artesië of Artois, binnen het Franse koninkrijk en viel dit gebied onder de directe invloed van de graven van Vlaanderen. Op kerkelijk vlak ressorteerde het onder de kerkprovincie Reims.⁹ Dat het een dubbeldiocees was, betekent dat er één bisschop aan het hoofd stond van twee naast elkaar gelegen diocesen, Atrecht en Kamerijk. In de vroege middeleeuwen waren de twee bisdommen immers nog apart geweest van elkaar. In de zevende eeuw, na het episcopaat van bisschop Vedastus, zou de bisschopszetel overgebracht zijn naar de stad Kamerijk en was er sprake van een dubbelbisdom. Dat bleef zo tot het bisdom Atrecht zich met pauselijke steun afscheidde in 1094.¹⁰

Kamerijk-Atrecht staat bekend in de literatuur omwille van een brief van de kapittelgeestelijken uit 1077/1078. Daarin deden ze hun beklag over de nieuwe celibaatswetgeving. De gevaarlijke en nieuwe ideeën van de hervormers gingen in tegen hun eeuwenoude gewoontes. Ze hekelden ook het verbod op het cumuleren van prebenden en het verbod op het wijden van zonen van geestelijken. De brief is dus een aanduiding dat er in het dubbelbisdom Kamerijk-Atrecht vermoedelijk veel gehuwde geestelijken waren rond 1077/1078. De brief wordt in de literatuur vaak aangehaald als voorbeeld van verzet tegen de celibaatswetgeving in Noord-Frankrijk.¹¹ Verder onderzoek naar de situatie in het bisdom ontbreekt echter. De chronologische afbakening van deze thesis is gebaseerd op de regeerdata van de bisschoppen van Kamerijk-Atrecht. Bisschop Gerard II (1076-1092) trad aan in 1076, drie jaar na de aanstelling van paus Gregorius VII (1073-1085). Onder die paus kwam de celibaatskwestie in een stroomversnelling.¹² Dat maakt het episcopaat van Gerard II belangwekkend. Het zou verder interessant zijn om na te gaan hoe de situatie evolueerde na de splitsing van het dubbelbisdom. 1115 is de sterfdatum van Lambert ((1093/1094-1115), de eerste bisschop van het toen pas afgesplitste Atrecht. Bisschop Odo van Kamerijk (1105-1113) stierf in 1113, maar de bisschopszetel bleef vacant

⁹ E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk 1057-1130*, III, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis, 1969, 16-17, 19; N. RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis (fin IXe-milieu XIIe siècle): Le pouvoir entre France et Empire au Moyen Âge central*, II, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université de Namur, Faculté de Philosophie et Lettres, 2014, 110.

¹⁰ Dit is slechts één van de twee theorieën. Volgens bijvoorbeeld Lotte Kéry was er in de vroege middeleeuwen mogelijk geen apart bisdom Atrecht en dus ook geen verplaatsing van de bisschopszetel. Zie L. KERY, *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/1094* (Beihefte der Francia, 33), Sigmaringen, 1994, 211-224; *Le Registre de Lambert*, Giordanengo, ed., 40-41; B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, 2 dln., Leuven, 2000, 79 (noot 25).

¹¹ Zie bijvoorbeeld H. PARISH, *Clerical Celibacy in the West: c. 1100-1700* (Catholic Christendom, 1300-1700), Farnham en Burlington, 2010, 105; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 243-247.

¹² BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 67-68; E. VAN MINGROOT, 'Gérard II de Lessines', *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XX, Parijs, 1984, 751.

tot 1115. Het aantreden van Odo's opvolger Burchard (1115-1130) geldt als eindpunt voor deze studie.¹³

Deze masterproef wenst een bijdrage te leveren aan de studie van het celibaat in de elfde eeuw door de implementatie van celibaatswetgeving en de aanwezigheid van gehuwde geestelijken in één diocees te onderzoeken, aspecten die in de literatuur over continentaal Europa nog maar weinig aandacht kregen. Het bronnencorpus bestaat uit brieven en verhalende bronnen. Sommige daarvan zijn reeds met de celibaatskwestie in verband gebracht, andere zijn tot nu toe verwaarloosd. Dit onderzoek brengt die bronnen voor het eerst samen om een beeld te schetsen van de situatie in een regio die bekend staat voor haar verzet tegen de celibaatswetgeving, maar toch nog niet in detail onderzocht is.

De thesis vangt aan met een korte geschiedenis van het celibaat en een historiografisch overzicht. Het tweede hoofdstuk bespreekt de bronnen en methodologie van het onderzoek en verklaart enkele termen die erin zullen voorkomen. Het onderzoek begint in het derde hoofdstuk met een analyse van de periode 1076-1092, waarin het dubbelbisdom Kamerijk-Atrecht nog een eenheid vormde. Het vierde hoofdstuk behandelt de periode 1093-1115 voor de aparte bisdommen Kamerijk en Atrecht. Tot slot volgt een algemeen besluit met een samenvatting van de onderzoeksresultaten en pistes voor verder onderzoek.

¹³ I.M. RESNICK, 'Odo of Cambrai and the Investiture Crisis in the Early Twelfth Century', *Viator*, 28 (1997), 84; *Les Chartres des évêques d'Arras*, B. TOCK ed., XXXIV.

Hoofdstuk 1: Geschiedenis en historiografie van het celibaat

1. De geschiedenis van het verplichte celibaat tot de 11de eeuw

Het celibaat kent een lange geschiedenis: het ideeëngoed ontstond al in de oudheid, de levenswijze werd voor het eerst opgelegd in de vierde eeuw en is vandaag nog steeds verplicht voor katholieke priesters. Of die verplichting altijd gevolgd werd of een dode letter bleek, is een andere kwestie, die onder andere in deze thesis aan bod komt. Twee opmerkingen zijn belangrijk alvorens dit overzicht te beginnen. Ten eerste was de geschiedenis van het celibaat schrijven lang geen neutrale bezigheid. De keuze voor een gehuwd of een celibatair leven is heel persoonlijke en ingrijpende materie, dus het is niet verwonderlijk dat het onderwerp doorheen de eeuwen steeds onderwerp van debat en polemieken was. In elke periode gebruikten de voor- en tegenstanders van de celibaatswetgeving de eerdere, en vooral de vroegste, geschiedenis om hun eigen gelijk te beargumenteren. Ten tweede zal in dit overzicht duidelijk worden dat ‘het celibaat’ een grote betekenisverschuiving kende in de elfde eeuw.¹⁴

Vele voorstanders van het celibaat hebben de origines gezocht in de Bijbel, maar onderzoek wijst uit dat er in het Nieuw Testament geen link gemaakt is tussen het priesterschap en een celibataire levenswijze. De apostel Paulus sprak zich uit voor het ongehuwde leven, maar meende dat de nodige zelfbeheersing niet iedereen gegeven was. Met hem begon het ideaal van een ‘kuis huwelijk’ zich te verspreiden en ontwikkelen in verschillende gemeenschappen van nieuwe en fervente christenen die neerkeken op degenen die moraal minder strikt opvatten dan hen. Er zijn meerdere oorzaken voor deze verschuiving. De angst om door de onreinheid die uit seks voortkwam de sacramenten te bevuilden, was er één van.¹⁵

Het celibaat werd voor het eerst verplicht op het concilie van Elvira, dat rond 305 plaatsvond nabij Granada. Priesters, diakens en bisschoppen mochten nog steeds trouwen, maar geen seks hebben: dat was het concept van het celibaat dat tot de tiende eeuw gangbaar zou zijn. Het oecumenische concilie van Nicea in 325 trachtte die lokale regels universeel te laten gelden, maar bisschop Paphnutius van Thebe zou ervoor hebben gezorgd dat het celibaat niet werd ingevoerd. Wel verbood het concilie priesters om na hun wijding te trouwen en om een vrouw in huis te hebben die geen familie was. In de decennia na Nicea, onder andere onder invloed van het monasticisme en ascetisme, groeide het enthousiasme voor het celibaat onder de christenen, wat de concilies al snel ook weerspiegelden.

¹⁴ PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 3, 11.

¹⁵ C.A. FRAZEE, ‘The Origins of Clerical Celibacy in the Western Church’, *Church History*, 57 (1988), 108-110; PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 24, 30; BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 20.

Kerkvaders uit de vierde en vijfde eeuw zoals Ambrosius van Milaan en Hieronymus van Strido ondersteunden dat enthousiasme. Ten slotte verplichtten verschillende pausen het celibaat, te verstaan als het verbod op seks voor priesters.¹⁶

Vanaf de middeleeuwen gingen Oost en West in deze kwestie hun eigen weg. Het concilie van Trullo in 692 bepaalde dat bisschoppen in het Oosterse christendom geen seks mochten hebben, maar dat dat wel geoorloofd was voor andere geestelijken. Concilies in het westen herhaalden de oproep tot een celibatair leven voor diakens, priesters en bisschoppen. Ze mochten nog steeds trouwen, maar mochten geen geslachtsgemeenschap hebben. Historici denken dat die wetgeving ook in de vroege middeleeuwen weinig effect had en dat de meerderheid van de priesters in het westen gehuwd waren en kinderen hadden. Toch bleef de wetgeving herhaald worden. Vanaf de zesde eeuw al was er immers een nieuwe bezorgdheid waarop het celibaat een antwoord moest bieden: de angst om kerkbezit te verliezen. Geestelijken gaven soms immers kerkbezit door aan hun kinderen.¹⁷

De elfde eeuw vormt een belangrijke cesuur in de celibaatskwestie, ten eerste omdat er nieuwe pogingen kwamen om het celibaat verplicht te maken, ten tweede omdat het ging om een nieuwe invulling van het celibaat. Vanaf de elfde eeuw was celibaatswetgeving niet alleen tegen geslachtsgemeenschap, maar ook tegen het klerikaal huwelijk gericht. De pauselijke regelgeving startte met het concilie van Pavia, georganiseerd door paus Benedictus VIII en keizer Hendrik II in 1022. Daar viel de beslissing dat subdiakens, diakens, priesters en bisschoppen riskeerden afgezet te worden als ze bij hun partner bleven. De kinderen van geestelijken moesten als horigen van de Kerk beschouwd worden. Het concilie van Bourges in 1031 verbood zonen van geestelijken een wijding te ontvangen en verbood iedereen om met een zoon of dochter van een geestelijke te trouwen. Vanaf ca. 1050 begon een vernieuwde aanval op het klerikaal huwelijk. Paus Leo IX gebruikte dreigende woorden: vrouwen van priesters zouden dienaressen (*ancillae*) van het paleis van Lateranen worden. Er vielen wel vaker harde woorden vanaf deze periode, want vanaf de tweede helft van de elfde eeuw namen verschillende polemische schrijvers het zowel voor als tegen het priesterhuwelijk op. In deze periode geraakte ook de term ‘nicolaïsme’ in voege voor inbreuken op het celibaat. Leo IX (1049-1054) promootte ook een lekenboycot: niemand mocht de missen van gehuwde priesters bijwonen. Paus Nicolaas II (1058-1061) herhaalde die boycot.¹⁸

Met Gregorius VII kwamen de vorige ontwikkelingen in een stroomversnelling. Hij herhaalde de celibaatswetgeving al bij zijn eerste synodes, schreef brieven naar vorsten en bisschoppen en stelde

¹⁶ FRAZEE, ‘The Origins of Clerical Celibacy’, 114-117; BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 23-25.

¹⁷ FRAZEE, ‘The Origins of Clerical Celibacy’, 117-118; PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 90.

¹⁸ PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 95-97, 108; FRAZEE, ‘The Origins of Clerical Celibacy’, 119-122.

die laatsten ook verantwoordelijk voor de situatie in hun diocees. Bisschoppen die niet meewerkten, riskeerden excommunicatie. Dat was de situatie waarmee deze thesis begint: het celibaat was een ideaal voor de hele geestelijkheid, maar was verplicht voor (sub)diakens, priesters en bisschoppen. Zonen van priesters waren uitgesloten van elk kerkelijk ambt buiten dat van monnik en regulier kanunnik.¹⁹

2. Historiografie

Zoals eerder vermeld, werd de geschiedenis van het celibaat lange tijd gebruikt in polemieken. Na de middeleeuwen waren dat vooral polemieken tussen katholieken en protestanten. Die hadden een grote invloed op de historiografie rond het celibaat tot ca. 1900. Ondanks de vaak partijdige auteurs zijn er toch enkele waardevolle werken geschreven in de negentiende en de vroege twintigste eeuw. Volgens Edward Peters waren vooral de werken van de Duitse gebroeders Theiner en van de Amerikaan Henry Charles Lea cruciaal. Het werk van Johan Anton en Augustin Theiner uit 1828 was nog steeds polemisch van aard en negatief over het verplichte celibaat, maar vernieuwend door de hoge academische waarde en het gebruik van bronnen.²⁰ Lea trachtte in 1867 een werk te schrijven dat, volgens hem in tegenstelling tot de eerder verschenen continentale literatuur, wél objectief was. Daarom baseerde hij zich enkel en alleen op een enorme hoeveelheid bronnenmateriaal. Zijn studie, academisch sterk voor zijn tijd, introduceerde ook de problematiek aan een Engelstalig publiek. Zowel Peters als Helen Parish benadrukten ook het belang van de studies van Elphège Vacandard en Augustin Fliche, respectievelijk uit 1905 en 1924-1937 omdat ze het celibaat centraal stelden in de elfde-eeuwse kerkhervorming.²¹

De moderne historiografie vanaf ca. 1950 over het celibaat in de elfde-eeuwse kerkhervorming heeft een aantal gemeenschappelijke karakteristieken. Ze komt hier thematisch aan bod, want van opvallende chronologische evoluties is er geen sprake. De meeste studies hebben geen geografische

¹⁹ Zie bijvoorbeeld *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, MANSI ed., XX, 498-499.

²⁰ J.A. THEINER en A. THEINER, *Die Einführung der erzwungenen Ehelosigkeit bei den christlichen Geistlichen und ihre Folgen: ein Beitrag zur Kirchengeschichte*, II, Barmen, s.d.; H.C. LEA, *History of Sacerdotal Celibacy in the Christian Church*, 2 dln., 3de uitg., New York, 1907.

²¹ A. FLICHE, *La Réforme Grégorienne* (Spicilegium Sacrum Lovaniense: études et documents, Fascicule 6, 9, 16), 3 dln., Leuven, 1924-1937; E. VACANDARD, 'Les origines dus célibat ecclésiastique' in E. VACANDARD red., *Études de critique et d'histoire religieuse*, 3de uitg., Parijs, 1906, 71-120; E. PETERS, 'History, Historians, and Clerical Celibacy', M. FRASETTO red., *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform* (Garland Medieval Casebooks, Volume 19), New York en Londen, 1998, 6-11; PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 88-89.

focus, maar gaan over het hele Westerse Christendom. Ze beschrijven en analyseren de pogingen vanuit het pausdom om het celibaat in te voeren. Die studies zijn voornamelijk gebaseerd op pauselijke decreten en concilies. Dat dit aspect uitgebreid bestudeerd is, mag niet verwonderen: het bronnenmateriaal leent zich ertoe en het vormt een handige kapstok voor andere narratieven. Het beste voorbeeld is het tweedelige werk *Das Papsttum und der Amtszölibat* uit 1978, waarin Georg Denzler een systematisch overzicht geeft van de acties en beslissingen met betrekking tot het celibaat van elke paus van de vierde tot de twintigste eeuw.²² Martin Boelens koos in 1969 met *Die Klerikerehe in der Gesetzgebung der Kirche unter besonderer Berücksichtigung der Strafe: Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung* duidelijk voor een gelijkaardige focus.²³ Recenter focuste ook Joachim S. Hohmann op de kant van het pausdom.²⁴ Andere auteurs, waarvan een deel hieronder nog aan bod komt, kozen niet zo expliciet om enkel wetgeving en het pausdom te bestuderen, maar toch is een gelijkaardige focus en top-downperspectief vaak merkbaar.

Evenveel bestudeerd is de polemiek rond het celibaat. Daarover zijn twee belangrijke algemene studies. Het artikel van Leidulf Melve geeft een mooi overzicht van de hele internationale polemiek van de elfde eeuw.²⁵ Belangrijk is ook Edwin Frauenknecht, die in 1997 verschillende polemische bronnen ter verdediging van het klerikaal huwelijk uitgaf en van de nodige uitleg voorzag.²⁶ Vermeldenswaardig is ook de studie van Kaser uit 2005 over het discours rond vrouwen in de polemieken rond het celibaat.²⁷ Daarnaast zijn er ook verschillende auteurs die zich op één traktaat concentreerden. In 2008 kon Brigitte Meijns bijvoorbeeld de ontstaanslocatie en mogelijk ook de auteur van de *Tractatus pro Clerico Coniubio* bepalen.²⁸ Elisabeth Van Houts vestigde aandacht op de gedichten van Serlo van Bayeux, een Normandische priesterzoon, en gaf een vertaling van diens werk.²⁹

²² G. DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat* (Päpste und Papsttum, Band 5), 2 dln., Stuttgart, 1973.

²³ M. BOELENS, *Die Klerikerehe in der Gesetzgebung der Kirche unter besonderer Berücksichtigung der Strafe: Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung*, Paderborn, 1969.

²⁴ J.S. HOHMANN, *Der Zölibat: Geschichte und Gegenwart eines umstritten Gesetzes. Mit einem Anhang wichtiger kirchlicher Quellentexte*, Frankfurt am Main, 1993.

²⁵ L. MELVE 'The Public Debate on Clerical Marriage in the Late Eleventh Century', *The Journal of Ecclesiastical History*, 61 (2010), 688-706.

²⁶ *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed.

²⁷ C. KASER, 'The Clerical Wife: Medieval Perceptions of Women During the Eleventh- and Twelfth-Century Church Reforms', *PSU McNair Scholars Online Journal*, 1 (2005), 180-212.

²⁸ B. MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence and the Gregorian Celibacy Legislation in the Diocese of Théroutane: Tractatus pro Clerico Coniubio (c. 1077-1078)', *Sacris Erudiri: A Journal on the Inheritance of Early and Medieval Christianity*, 47 (2008), 223-290.

²⁹ E. VAN HOUTS, 'The Fate of the Priests' Sons in Normandy with Special Reference to Serlo of Bayeux', *The Haskins Society Journal*, 25 (2013), 57-105.

De drie belangrijkste overzichtswerken tot nu toe combineren de aandacht voor polemieken en pauselijke beslissingen. Hun geografische afbakening omvat het Westerse Christendom. Alfons Maria Stickler gaf beide een plaats in zijn hoofdstuk uit 1972, een gedetailleerd overzicht van celibaatskwesie doorheen de hele middeleeuwen.³⁰ Het hoofdstuk van Helen Parish uit 2010 doet hetzelfde, maar enkel voor de celibaatskwesie tijdens de elfde-eeuwse hervorming.³¹ Het belangrijkste werk is Anne Llewellyn Barstow's *Married Priests and the Reforming Papacy: The Eleventh-Century Debates* uit 1982, dat helemaal gefocust is op de elfde en twaalfde eeuw. Het is de uitgebreidste moderne studie van het celibaat in die eeuwen. Peters benadrukte ook dat Barstow één van de eersten was die niet alleen over wetgeving en polemieken schreef, maar ook over de reële situatie en de sociale impact. Helaas was de studie van Barstow geografisch te breed om dat aspect voor elke regio in detail uit te werken.³²

Een laatste thema dat enige aandacht kreeg zijn mentaliteiten. Jennifer Thibodeaux en Jo-Ann McNamara hebben allebei een theorie voorgesteld over de manier waarop het celibaat zorgde voor een nieuw concept van mannelijkheid.³³ Maroula Perisanidi verklaarde verschillen in de celibaatswetgeving van Byzantium en Engeland in haar doctoraat uit 2014 grotendeels aan de hand van de mentaliteiten over seks, *purity* en *pollution* die in de twee landen golden.³⁴ Ook de bundel *Medieval purity and piety: essays on medieval clerical celibacy and religious reform* bevat verschillende artikelen over de mentaliteiten achter het celibaat.³⁵

Samengevat is de moderne historiografie over het celibaat in de elfde en twaalfde eeuw dus gericht op mentaliteiten, polemieken en wetgeving. In dat laatste geval is ze voornamelijk top-down, vanuit het perspectief van het pausdom. Dat is al mooi, maar er is een duidelijke lacune: in hoeverre is de implementatie van die wetgeving geslaagd? Hoe verliep die implementatie in de bisdommen? Er zijn enkele studies over de efficiëntie van de wetgeving in Engeland en Wales, zoals die van Christopher Brooke en John Reuben Davies. Voor het continent is er nauwelijks onderzoek gedaan.³⁶

³⁰ A.M. STICKLER, 'The evolution of the discipline of celibacy in the Western Church from the end of the patristic era to the Council of Trent', A.M. CHARUE e.a. red., *Priesthood and Celibacy*, Milaan, 1972, 503-597.

³¹ PARISH, *Clerical Celibacy in the West*.

³² BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*; PETERS, 'History, Historians, and Clerical Celibacy', 12.

³³ J.A. McNAMARA, 'The Herrenfrage: The Restructuring of the Gender System, 1050-1150', C.A. LEES red., *Medieval Masculinities: Regarding Men in the Middle Ages* (Medieval Cultures, Volume 7), Minneapolis en Londen, 1994, 3-29; J.D. THIBODEAUX, *The Manly Priest. Clerical Celibacy, Masculinity, and Reform in England and Normandy (1066-1300)* (The Middle Ages Series), Philadelphia, 2015.

³⁴ M. PERISANIDI, *Clerical Marriage in Comparison: Twelfth-Century England and Byzantium*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Nottingham, Departement of History, 2014.

³⁵ M. FRASSETTO red., *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform* (Garland Medieval Casebooks, Volume 19), New York en Londen, 1998.

³⁶ Voor Engeland, zie BROOKE, 'Gregorian Reform in Action', 1-21; C.N.L. BROOKE., 'Married Men among the English Higher Clergy, 1066-1200', *The Cambridge Historical Journal*, 12 (1956), 187-188; J. BARROW-SMITH, 'Hereford

Barstow besteedde er aandacht aan en Katarína Štulrajterová schreef een artikel over de implementatie in Hongarije.³⁷ Voor de Lage Landen is er één gelijkaardig voorbeeld, namelijk een studie van Milo Hendrik Koyen uit 1953 over de Pre-Gregoriaanse Hervorming in Kamerijk-Atrecht. In het derde hoofdstuk ging hij na in welke mate bisschoppen Gerard I (1012-1051) en Lietbert (1051-1076) hervormingsidealen zoals het celibaat hadden geïmplementeerd in hun diocees.³⁸

Dit onderzoek over het celibaat in Kamerijk-Atrecht tussen 1076 en 1115 vult dus een lacune in: een gebrek aan studies naar het verloop van de implementatie van de celibaatswetgeving in specifieke bisdommen. Zo'n onderzoek is ook voor Kamerijk-Atrecht nog nooit ondernomen. Alfred Cauchie en Edward De Moreau hebben allebei lang geleden gedetailleerd de religieuze geschiedenis van deze periode in onder andere Kamerijk beschreven. Recenter heeft Nicolas Ruffini-Ronzani daarover een nieuwe studie geschreven.³⁹ In die drie werken gaat er heel weinig aandacht uit naar het celibaat. Koyens studie is inmiddels meer dan zestig jaar oud en de chronologische overlap met dit onderzoek is klein. Enkel Erik Van Mingroot besteedde tot nu toe enige aandacht, hetzij beperkt, aan de celibaatskwestie in Kamerijk-Atrecht tijdens de periode 1076-1092.⁴⁰ Hij verzamelde de namen van enkele gehuwde *clerici* of zonen daarvan in het bisdom Kamerijk. Dat was niet het hoofddoel van zijn studie: hij wou slechts een context schetsen voor één van de oorkonden die hij bestudeerde.

Bishops and Married Clergy, c.1130-1240', *Historical Research*, 60 (1987), 1-8; B. KEMP, 'Hereditary Benefices in the Medieval English Church: A Herefordshire Example', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 43, (1970), 1-15; Voor Wales, zie J.R. DAVIES, 'Aspects of Church Reform in Wales, c. 1093-c. 1223', *Anglo-Norman Studies*, 30, Woodbridge, 2008, 85-99; S. PICHAL, *Marriage and the Welsh Clergy in the Middle Ages: Medieval Wales: Stronghold of a Married Clergy?*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Subfaculteit Geschiedenis, 2011.

³⁷ K. STULRAJTEROVA, 'Sacerdotal Celibacy in Medieval Hungary', *Bulletin of Medieval Canon Law*, 30 (2013), 45-70.

³⁸ M.H. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming te Kamerijk (1012-1067)*, Tongerlo, 1953, 63-96.

³⁹ E. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique* (Museum Lessianum Section historique, 1-3, 14-15), 5 dln., Brussel, 1940-1952; A. CAUCHIE, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai* (Recueil de travaux publiés par les membres de la conférence d'histoire, 2me fascicule), I, Leuven, 1890-1891; RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*.

⁴⁰ E. VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio in de diplomatische praktijk: drie voorbeelden uit Douai, Cambrai en Soignies (1076-1093)', J. OCKELEY e.a. red., *Recht in geschiedenis: Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd*, Leuven, 2005, 432-434.

Hoofdstuk 2: Bronnencorpus en methode

1. Bronnen

Vanaf het begin van het onderzoek golden er drie selectiecriteria voor de samenstelling van het bronnencorpus. Het eerste was thematisch: de bronnen moesten informatie verschaffen over de celibaatswetgeving en meer bepaald over de promotie, handhaving en overtreding ervan of het verzet ertegen.⁴¹ Het tweede was chronologisch: de bronnen moesten dateren van de periode 1076-1115 en/of informatie over die periode geven. Een tekst zegt immers zowel iets over de periode van opstel als de periode waar de tekst inhoudelijk over gaat, als die twee al niet samenvallen. Het derde criterium, het geografische, was ook dubbel: de bronnen moesten van Kamerijk-Atrecht afkomstig zijn en/of iets over die streek vertellen.

Later kwam er ook nog een vierde selectie criterium bij, namelijk het brontype. Om de implementatie en handhaving van celibaatswetgeving in het bisdom na te gaan, zouden zowel juridische normatieve bronnen als juridische praktijkbronnen uit de te bestuderen bisdommen handig zijn. Helaas ontstonden verslagen van diocesane synodes, de ideale bron voor dit onderzoek, pas vanaf het einde van de twaalfde eeuw.⁴² De zoektocht leidde enkel naar de *collectio Attrebatensis*, een verzameling van 552 *canones*, ontstaan rond 1078 in Atrecht. Eén kopie uit 1085 en twee latere bewerkingen zijn bewaard. Omdat dat de enige gevonden juridische bron was, omdat het raadplegen en transcriberen ervan veel tijd in beslag zou nemen en dat zonder de garantie dat ze relevante informatie bevatte, leek het beter de bron uit dit onderzoek te laten.⁴³ Bijgevolg bestaat het bronnencorpus hoofdzakelijk uit brieven en verhalende bronnen. Hier volgt een overzicht, maar enkel van de bronnen die vanaf het begin geselecteerd waren. Er zijn ook teksten die niet aan de selectiecriteria voldeden, maar in een latere fase toch nuttig bleken om kort bij het onderzoek te betrekken. Uitleg over die bronnen komt tijdens de hoofdstukken waarin ze voorkomen aan bod.

De eerste categorie bestaat dus uit brieven. Middeleeuwse brieven hadden enkel vormelijke kenmerken zoals een aanspreking en een conclusie, maar historici vinden door de verscheidenheid maar moeilijk een sluitende definitie. Wel staat vast dat ze een literair en publiek karakter hadden. In

⁴¹ Bronnen die over kuisheid gingen, kwamen ook in aanmerking.

⁴² O. PONTAL, *Les statuts synodaux* (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, Fasc. 11), Turnhout, 1975, 41-42.

⁴³ S. VANDERPUTTEN, 'Lambert of Arras (1093/94-1115), Boulogne-Sur-Mer, Bibliothèque Municipale, 84 and the Historical, Liturgical and Documentary Legacies of the Former Bishopric of Cambrai/Arras', *Scriptorium*, 68 (2014), 179-180.

de meeste gevallen waren brieven bedoeld voor vrienden, verwanten en bondgenoten.⁴⁴ In de gevallen hieronder klopt dat op één brief na. Wanneer bondgenoten samenwerkten met als doel celibaatswetgeving te handhaven of te implementeren, hadden ze er baat bij elkaar correct te informeren. Daarom zijn de brieven nuttig voor dit onderzoek

De eerste vier brieven zijn afkomstig van paus Gregorius VII. Twee dateren van 10 november 1076 en zijn gericht aan graaf Robert I van Vlaanderen (1071-1093) en zijn moeder Adela. In de brief aan Robert I spoorde de paus hem aan om hard op te treden tegenover bisschoppen die het celibaat niet volgden of zich schuldig maakten aan simonie. In de andere brief schreef hij Adela dat gehuwde priesters en dekens geen missen mochten brengen en waarschuwde hij haar voor aartsdiaken Hubert van Terwaan. De twee andere brieven, aan bisschop Jofred van Parijs en pauselijk legaat Hugo van Die, dateren respectievelijk van 25 maart en 12 mei 1077. Allebei bespreken ze verschillende zaken, maar hebben informatie over Ramihrdus gemeenschappelijk. Dat was een prediker die volgens de brieven levend verbrand was omdat hij tegen simonie en het klerikaal huwelijk predikte. De paus informeerde in de eerste brief de bisschop en vroeg hem de zaak te onderzoeken. In de tweede brief zond hij zijn legaat instructies voor een concilie, waarop bisschop Gerard II onder andere moest zweren dat hij niet betrokken was bij de verbranding van de prediker. Deze thesis maakt gebruik van de Engelse vertalingen van de vier brieven door Herbert Edward John Cowdrey. Voor de Latijnse tekst verwijs ik naar de uitgave van Erich Caspar.⁴⁵

De volgende twee brieven zijn geschreven in 1092 en gaan over een gebeurtenis in graafschap Vlaanderen. Daar zou graaf Robert I zich het bezit van gestorven geestelijken toegeëigend hebben. Eerst schreef paus Urbanus II (1088-1099) een brief naar Robert I met de vraag om zijn actie te staken. Wanneer dat niet werkte, schreven anonieme Vlaamse *clerici* een brief naar de aartsbisschop van Reims om hem te overtuigen de graaf te stoppen. De brieven zijn niet vertaald, maar wel in het Latijn uitgegeven door Giovanni Domenico Mansi. De brief van Urbanus II is apart uitgegeven door Jacques-Paul Migne⁴⁶ De twee brieven zijn relevant voor dit onderzoek omdat verschillende auteurs de zaak aan het celibaat linken: de graaf zou de families van *clerici* uit hun huis gezet hebben en zich achteraf hebben verantwoord met de argumentatie dat onkuise *clerici* geen waardige *clerici* waren. Bij een onderzoek naar de correctheid van die uitspraken door historici, bleek dat de brieven uit hun context

⁴⁴ G. CONSTABLE, *Letters and Letter-collections* (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, Fasc. 17), Turnhout, 1976, 11-12, 15-16.

⁴⁵ *The register of pope Gregory VII 1073-1085*, COWDREY ed., 219-221, 230-235: brief 4.10, 4.11, 4.20, 4.22; *Das Register Gregors VII*, CASPAR ed., 309-311, 326-344: brief IV.10, IV.11, IV.20, IV.22.

⁴⁶ *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, MANSI ed., XX, 745-747; *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, MIGNE ed., CLI, 356: brief 70.

getrokken zijn: ze waren oorspronkelijk overgeleverd in een kroniek, de *Genealogia Comitum Flandriae*. Van die tekst bestaat er ook geen vertaling, maar wel een Latijnse uitgave in de *Monumenta Germaniae Historica*.⁴⁷ Omdat de aard van de bronnen zo'n impact heeft op het debat, komen ze uitgebreider aan bod in het derde hoofdstuk.⁴⁸

Wellicht de bekendste brief is afkomstig van de geestelijken van Kamerijk. In die brief protesteerden de auteurs, in navolging het *Tractatus pro clericorum coniubo* uit Terwaan, tegen de celibaatswetgeving. Ook hekelden ze de nieuwe regel dat *clerici* geen prebenden meer mochten cumuleren. Ze deden een oproep aan andere *clerici* van het aartsbisdom Reims om ook hun stem te horen. Dat resulteerde datzelfde jaar nog in een gelijkaardige brief afkomstig uit het bisdom Noyon. Er bestaat nog geen consensus over de exacte datering van de brief uit Kamerijk, maar hij moet ontstaan zijn na september 1077, waarschijnlijk zelfs na januari 1078, en vóór juli/juni 1078. De auteurs maakten deel uit van het kathedraalkapittel van Kamerijk en ook leden van het Sint-Gorikskapittel en het Heilig-Kruiskapittel waren vermoedelijk betrokken. Meijns wees erop dat in het onderzoek al enkele personages naar boven waren gekomen met een geschikt profiel: aartsdiakens Sigerik, Alard en Oibaldus, de toekomstige aartsdiaken Radulfus, de domheer en priester Segardus en kanselier Werinbold.⁴⁹ Die laatste vier hadden immers ofwel zelf een vrouw, ofwel waren ze zoon van een geestelijke. Zij komen later in deze thesis nog aan bod.⁵⁰ De brief komt in verschillende studies over het celibaat aan bod, maar bijna enkel als beknopt voorbeeld van verzet tegen de wetgeving.⁵¹ Deze thesis plaatst de brief terug in haar regionale context. Daarvoor maakt ze gebruik van een Engelse vertaling van John S. Ott, die raadpleegbaar is op de website van *Episcopus*, een internationale organisatie voor onderzoek naar bisschoppen en seculiere geestelijken in de middeleeuwen. Voor de Latijnse tekst verwijs ik naar de uitgave van Frauenknecht.⁵²

Op de site van *Episcopus* plaatste Ott ook de vertalingen van een reeks brieven, een collectie die heel waardevol is voor deze thesis. Het gaat om zeven brieven over gehuwde priesters in de regio Vlaanderen en Picardië tussen 1093 en 1115. Claire Giordanengo gaf in 2007 al het register van bisschop Lambert van Atrecht uit, waarin al die brieven vervat zijn, met voetnoten en met Franse

⁴⁷ LAMBERTUS SANCTI AUDOMARI, *Genealogia Comitum Flandriae*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, IX, Hannover, 1851, 308-312.

⁴⁸ Zie verder, 37-41.

⁴⁹ MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence', 242-247; J.S. OTT, *Episcopus*, 'Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae'; VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 433; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 105-108.

⁵⁰ Zie verder, 33-37, 56-57.

⁵¹ Zie bijvoorbeeld PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 105.

⁵² OTT, *Episcopus*, 'Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae'; FRAUENKNECHT ed., *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, 243-247.

vertalingen. Toch is het vertaalwerk van Ott belangrijk geweest voor deze thesis, ten eerste omdat hij de brieven al had geselecteerd volgens de vermelde criteria, ten tweede omdat hij de teksten van commentaar voorzag vanuit het perspectief van de celibaatskwestie. Van de zeven brieven zijn er vijf relevant voor dit onderzoek: vier gaan over het bisdom Atrecht en één over het aartsbisdom Reims in het algemeen. De afzenders zijn kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en de ontvangers zijn bisschop Lambert van Atrecht en graaf Robert I van Vlaanderen. De brieven zijn tot nu toe nog nauwelijks bestudeerd.⁵³ Daarom komt de inhoud van de afzonderlijke brieven uitgebreider aan bod in hoofdstuk 4. Deze thesis maakt gebruik van een Engelse vertaling van Ott, voor de Latijnse tekst verwijst ik naar de uitgave van Giordanengo.⁵⁴

De tweede categorie bestaat uit verhalende bronnen. De *Gesta abbatum Lobbiensium* is, zoals de naam suggereert, een *gesta abbatum* over de abdij van Sint-Pieter van Lobbes. Zo'n *gesta abbatum* is een verhalende bron die de geschiedenis van een abdij vertelt met de aflossing van de abten als chronologische cesuur. Ze heeft meestal het doel om bepaalde aanspraken te legitimeren, zowel spiritueel als materieel. Daarom bevatten *gesta abbatum* vaak oorkonden om bepaalde aanspraken te versterken.⁵⁵ Folcuinus, abt van de abdij van Lobbes, schreef rond 980 het eerste deel van de tekst, gaande van 670 tot zijn eigen tijd. Een monnik van de abdij van Lobbes zette in 1162 de tekst verder voor de periode 980-1159.⁵⁶ In die *Gesta abbatum Lobbiensium Continuata* klaagt de auteur onder andere over het wanbeleid van de eerder vermelde proost Oibaldus. De bron, zowel het gedeelte van Fulco als van de anonieme auteur, is uitgegeven en naar het Frans vertaald door Henri Berkans en Ludovic-Jules Wankenne. Naar die uitgave verwijst ik zowel voor de Franse vertaling als de Latijnse tekst.⁵⁷ Een tweede verhalende bron is de abdijskroniek van le Cateau-Cambrésis, die de geschiedenis vertelt van de Sint-Andriesabdij nabij de stad Kamerijk. Ze is opgesteld door een monnik van die abdij in 1133 en bevat veel informatie over de bisschopsstad. In dit onderzoek is ze belangrijk omdat ze het

⁵³ Een deel van de brieven komt kort aan bod in de volgende werken: LEA, *History of Sacerdotal Celibacy*, I, 314-316; BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 81-82; O. PONTAL, *Les conciles de la France Capétienne jusqu'en 1215*, Parijs, 1995, 240-241; MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence', 257.

⁵⁴ *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405, 408-411, 442-443, 448-451: E.56, E.59, E.81, E.82, E.86; J.S. OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters concerning clerical fornication and marriage in Flanders and Picardy, c. 1093-1115'.

⁵⁵ S. VANDERPUTTEN, J. HAEMERS, en T. SOENS, *Typologie en heuristiek van de bronnen voor de geschiedenis van de middeleeuwen*, Gent, 2011, 79, 84.

⁵⁶ *Folcuini Gesta abbatum Lobbiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin* (Cahiers de Thudinie, 2), J.-L. WANKENNE en H. BERKANS ed., Lobbes, 1993. 1-3, 76; *Narrative Sources*, 'Gesta Abbatum Lobbiensium'.

⁵⁷ *Folcuini Gesta abbatum Lobbiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin*, 80-156.

volledige verhaal van de eerder vermelde Ramihrdus vertelt. Die passage is naar het Engels vertaald door Robert Moore. Voor het Latijn verwijs ik naar de *Monumenta Germaniae Historica*.⁵⁸

De twee overige verhalende bronnen zijn de heiligenlevens van twee bisschoppen van Kamerijk. Heiligenlevens, ook wel *vitae* genoemd, beschrijven het leven van een heilige met veel aandacht voor diens deugden. Zulke hagiografische bronnen hebben het doel om de verering van een heilige op gang te brengen, levendig te houden of bij te sturen. Daarnaast konden ze bijvoorbeeld ook als voorbeeld dienen voor andere christenen. Het zijn dus zeer subjectieve bronnen die weinig betrouwbare historische informatie geven over de heilige -of in dit geval bisschoppen- zelf. Wel zijn ze heel interessant voor mentaliteitsgeschiedenis.⁵⁹ Daarom is het nuttig om na te gaan hoe celibaat, huwelijk en kuisheid in de twee bisschopsvitae aan bod komen. De *Vita Lietberti episcopi Cameracensis* gaat over bisschop Lietbert van Kamerijk (1051-1076) en is geschreven door Rudolf, een monnik van de abdij van het Heilige Graf in Kamerijk. Ze is ontstaan tussen 1094 en 1133, waarschijnlijk rond 1100. Er is één relevant fragment vertaald door Megan McLaughlin, voor de rest gebruikt deze thesis de Latijnse uitgave uit de *Monumenta Germaniae Historica*.⁶⁰ De *De Odonis episcopi Cameracensis* gaat over bisschop Odo van Kamerijk en is geschreven tussen 1113 en 1120 door Amandus van Castello, de abt van de abdij van Anchin, waar Odo zijn laatste jaren doorbracht en overleed. Er is geen vertaling van de bron, wel een Latijnse uitgave in de *Monumenta Germaniae Historica*.⁶¹

De bisdommen Kamerijk en Atrecht hebben naast het bovenstaand corpus nog verschillende andere waardevolle verhalende bronnen, die informatie geven over de bisschoppen die in deze masterproef aan bod komen. Te denken valt aan de *Gesta episcoporum Cameracensium*, de *Liber de Restauratione abbatiae Sancti Martini Tornacensis* van Herman van Doornik, de *Annales Cameracenses* van Lambert van Watrelos, de *Gesta Attrebatensium* en de *Gesta Galcheri*.⁶² Het is

⁵⁸ R.I. MOORE, *The Birth of Popular Heresy* (Documents of Medieval History, I), Londen, 1975, 24-25; *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, in L. BETHMANN ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VII, Hannover, 1846, 526-550.

⁵⁹ VANDERPUTTEN, HAEMERS en SOENS, *Typologie en heuristiek*, 103, 105.

⁶⁰ RODULFUS, *Vita Lietberti Episcopi Cameracensis auctore Rodulfo Monacho*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXX (pars II), Leipzig, 1934, 838-868; J.S. OTT, ‘Both Mary and Martha’: Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in an Border Diocese around 1100’, J.S. OTT en A.T. JONES red., *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot en Burlington, 2007, 141-142; McLAUGHLIN, *Sex, Gender, and Episcopal Authority*, 56.

⁶¹ AMANDUS DE CASTELLO, *Amandus de Castello De Odonis episcopi Cameracensis vita vel moribus*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Tomi XV Pars II*, Hannover, 1888, 942-945; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, I, 14; RESNICK, ‘Odo of Cambrai and the Investiture Crisis’, 94.

⁶² *Gesta episcoporum Cameracensium*, in L.C. BETHMANN ed., *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, VII, Hannover, 1846, 393-525; HERMANNUS TORNACENSIS, *Liber de restauratione monasterii Sancti Martini*

mogelijk nuttig voor toekomstig onderzoek om te vermelden dat ik die bronnen heb doorgenomen, en dat ze geen informatie over de celibaatskwestie in de periode 1076-1115 bevatten.⁶³

2. Methodologie en terminologie

Dit onderzoek haalt uit het hierboven beschreven bronnencorpus twee soorten aanwijzingen. Ten eerste zijn er aanwijzingen naar inbreuken op de celibaatswetgeving, met andere woorden: de aanwezigheid van gehuwde priesters in het bisdom. Die kunnen zowel verwijzen naar specifieke personen als naar een anoniem aantal. Ten tweede zijn er aanwijzingen naar de genomen maatregelen om de celibaatswetgeving in te voeren of te handhaven binnen het diocees. Daarbij valt vooral te denken aan bisschoppen, aangezien paus Gregorius VII de verantwoordelijkheid bij hen legde, maar ook initiatieven van anderen komen aan bod. Het is de bedoeling om uit die aanwijzingen, die apart vaak weinig betekenen, een beeld te schetsen van de celibaatskwestie in het bisdom Kamerijk-Atrecht. Alvorens die aanwijzingen te verzamelen, is het belangrijk enkele aannames en termen te verklaren.

Allereerst een geografische bekommernis: in deze thesis zal ook soms naar naburige gebieden zoals het bisdom Luik of het ruimere graafschap Vlaanderen verwezen worden. In tegenstelling tot de autoriteit van een bisschop, stopten mentaliteiten en gewoonten van lagere *clerici* en van leken niet aan kerkelijke grenzen. Wanneer een auteur uit de abdij van Gembloers, gelegen in het aangrenzende bisdom Luik, schreef over leken die missen van gehuwde priesters boycotten, zal die niet per se gedacht hebben vanuit de grenzen van zijn diocees.⁶⁴ Het graafschap Vlaanderen is nog relevanter, omdat Atrecht er grotendeels deel van uitmaakten.⁶⁵ Indicaties die verwijzen naar het ‘graafschap Vlaanderen’ zijn geen bewijs voor Atrecht, maar kunnen in combinatie met andere aanwijzingen wel tot een geldige argumentatie bijdragen.

Tornacensis, in G. WAITZ ed., *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XIV, Hannover, 1883, 274-317; LAMBERTUS WATRELOS, *Annales Cameracenses*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, Hannover, 1859, 509-554; *Gesta episcoporum Cameracensium Continuata*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XIV, Stuttgart, 1883, 183-253; *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 92-173; Voor meer informatie, zie onder andere VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, I, 12, 15 en KERY, *Die Errichtung des Bistums Arras*, 10-13.

⁶³ De *Gesta Lietberti* bevat wel een relevant fragment, maar het dateert van vóór 1055, wat niet binnen de chronologische afbakening van dit onderzoek valt. Toch komt het kort in dit onderzoek aan bod, omdat de *Vita Lietberti* uit ca. 1100 het fragment heeft overgenomen. Zie verder, 59.

⁶⁴ Zie verder, 30-31.

⁶⁵ G. GRADESZ HELLINGA, *Graven van Vlaanderen: Vlaamse vorsten in woord en beeld, 862-1795*, Zutphen, 2013, 50; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 11.

Een eerste term die een verklaring nodig heeft is ‘klerikaal huwelijk’. Barstow maakte in haar monografie een onderscheid tussen het priester- en klerikaal huwelijk, waarbij het tweede alle rangen van geestelijken omvatte. Die eerste term omvat niet alle inbreuken tegen de celibaatswetgeving: diakens en subdiakens mochten immers ook niet huwen. Daarom zal ik in deze thesis consequent de term ‘klerikaal huwelijk’ gebruiken voor huwelijken die tegen de celibaatswetgeving ingingen. Wat dan met de lage clerus, die nog mocht huwen? Ten eerste komen in deze thesis enkel geestelijken voor met een hogere wijding, die dus niet mochten huwen. Ten tweede gold het celibaat niet als verplichting, maar wel als ideaal voor de hele geestelijkheid. Uit praktische redenen zal de term ‘klerikaal huwelijk’ dus altijd wijzen op een inbreuk tegen het celibaat.⁶⁶

De term ‘huwelijk’ is op zich ook problematisch. Het huwelijk was tot de late middeleeuwen immers geen sacrament. James Brundage definieerde het huwelijk in de hoge middeleeuwen als een zaak van wederzijdse toestemming, bevestigd door geslachtsgemeenschap. Daarom zal deze thesis uit praktische overwegingen de term ‘klerikaal huwelijk’ toepassen op elke vorm van relatie bij geestelijken. Daarom zal de geboorte van een zoon of dochter als bewijs gelden van een ‘huwelijk’, ook al is het technisch gezien enkel een bewijs voor geslachtsgemeenschap. Het punt is dat er een vorm was van interactie die verboden was door de celibaatswetgeving.⁶⁷

Een laatste term die een verklaring verdient is ‘hervorming’. In dit onderzoek zal de term verwijzen naar de elfde-eeuwse pogingen om praktijken zoals het klerikaal huwelijk, simonie en lekeninvestituur tegen te gaan. Sommige auteurs gebruiken de term ook om te verwijzen naar hervorming van kanunniken en kloosters, zoals bijvoorbeeld Koyen, of naar materiële vernieuwing, zoals Kathleen Cushing.⁶⁸ Dat zijn ook in zekere zin hervormingen, maar die lijken toch van een andere aard te zijn dan de strijd tegen simonie, het klerikaal huwelijk en lekeninvestituur.

⁶⁶ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 3-4.

⁶⁷ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 4; J.A. BRUNDAGE, ‘Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law’, *Journal of Medieval History*, 1 (1975), 7.

⁶⁸ KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming*, 97-154; K.G. CUSHING, *Reform and the Papacy in the Eleventh Century: Spirituality and social change*, Manchester, 2005, 91-95.

Hoofdstuk 3: Het dubbeldiocees Kamerijk-Atrecht, 1076-1092

1. Context

Eerder al, in de inleiding, werd het dubbelbisdom Kamerijk-Atrecht voorgesteld. Dit hoofdstuk gaat over de celibaatskwestie aldaar tijdens het episcopaat van Gerard II, dus van 1076 tot 1092. Hier volgt een overzicht van de belangrijkste actoren en gebeurtenissen, te beginnen met bisschop Lietbert, de voorganger van Gerard II. Lietbert regeerde over Kamerijk van 1051 tot 1076. Net als zijn voorganger Gerard I was hij lid van de adellijke familie Lessines, die haar machtsbasis en grondbezit vooral in Brabant had. Milo Hendrik Koyen concludeerde dat Lietbert niet veel had gedaan om de zogenaamde ‘prae-gregoriaanse hervorming’ ingang te doen vinden in zijn diocees, hoewel er weldegelijk ‘wantoestanden’ te bestrijden vielen.⁶⁹ Lietberts is vooral voor twee andere zaken bekend. Ten eerste kwam hij in heftige conflicten terecht met twee opeenvolgende kastellanen van Kamerijk. Ten tweede schreef na zijn dood een zekere Rudolf van het Heilige Graf rond 1100 een heiligenleven over hem.⁷⁰

Toen Lietbert op 23 juni 1076 het leven liet, volgde Gerard, aartsdiaken van Brabant, hem op. Gerard, voortaan bisschop Gerard II van Kamerijk, hield de bisschopstitel in de familie: Lietbert was zijn oom en ook hij behoorde dus tot het geslacht Lessines. Gerard, geboren rond 1020, startte zijn carrière als monnik en later proost van het klooster van St.Vaast te Atrecht en werd in 1046 aartsdiaken.⁷¹ Alvorens Gerards episcopaat te overlopen, is het nodig om enkele spelers te introduceren die invloed hadden op zijn diocees. In 1073 wist de invloedrijke aartsdiaken Hildebrand zich te laten verkiezen tot paus en nam de naam Gregorius VII aan. Te vaak hebben historici de elfde-eeuwse kerkhervorming met hem vereenzelvigd, wat de term ‘Gregoriaanse Hervorming’ opleverde, maar het valt niet te ontkennen dat hij de ontwikkelingen onder die noemer in een stroomversnelling bracht. Zo streed Gregorius VII, althans in het begin van zijn ambtsperiode, heftig tegen het klerikaal huwelijk en het geven van wijdingen aan zonen van geestelijken. Om bisschoppen onder druk te zetten om hervormingen uit te voeren, maakte hij uitgebreid gebruik van permanente regionale legaten. Voor Frankrijk was dat tijdens het episcopaat van Gerard vooral Hugo, bisschop van Die. De paus overleed in 1085 en na de korte ambtsperiode van paus Victor III volgde in 1088 Odo van Ostia hem op, vanaf

⁶⁹ KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming te Kamerijk (1012-1067)*, Tongerlo, 1953, 86-96.

⁷⁰ F. KEYGNAERT, ‘Liébert de Lessines’, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XXXII, Turnhout, 2015, 87-88 ; OTT, ‘Both Mary and Martha’, 139, 141-142; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, III, 25-26.

⁷¹ VAN MINGROOT, ‘Gérard II de Lessines’, 751.

dan bekend als Urbanus II. Die zette de celibaatspolitiek hevig verder op zijn synode van Melfi in 1089 en het concilie van Clermont in 1095. Zijn gedrevenheid blijkt ook uit zijn correspondentie met verschillende bisschoppen.⁷²

Het bisdom Kamerijk-Atrecht behoorde tot het aartsbisdom Reims, dat gedurende deze periode twee aartsbisschoppen kende. De regeerperiode van Manasses I (ca. 1069-1080) startte ca. 1069, maar veel is onduidelijk omdat hij later het slachtoffer van een *damnatio memoriae* werd. Manasses kwam aan de macht met behulp van zijn toenmalige bondgenoten paus Alexander II en Hildebrand (de latere paus Gregorius VII). De relatie met die laatste verslechterde al snel. Manasses kwam in aanvaring met legaat Hugo van Die door zijn afwezigheid op het concilie van Autun. Dat Manasses beschuldigd werd van simonie hielp ook niet. Het is ook voor dit hoofdstuk belangrijk te vermelden dat Manasses I absoluut geen voorstander was van de kerkhervorming die Gregorius VII voor ogen had. Op 27 december 1080 zette de paus Manasses definitief af; die hield tot april 1081 vast aan zijn functie, waarna hij uit de bronnen verdween. Pas twee jaar later, in 1083, volgde Rainaldus van Bellai (1083-1096) hem op. Rainaldus was lid van de adellijke familie Langeais, traditioneel getrouw aan de Franse koning, en een nieuwkomer in het diocees. Een compromisfiguur zoals hij was nodig om de impasse in het aartsbisdom te doorbreken. Rainaldus bleek al snel een zeer actief aartsbisschop, wat onder andere bleek uit de heropleving van jaarlijkse synodes in Reims. Hij was ook een bondgenoot van paus Urbanus II en was gewonnen voor de ideeën van de hervorming. In tegenstelling tot zijn voorganger werd Rainaldus niet afgezet en kon hij zijn functie blijven uitoefenen tot zijn overlijden op 21 januari 1096.⁷³

Het begin van het episcopaat van Gerard II verliep niet bepaald ideaal. De bisschop was door clerus en volk volgens de canonieke procedure verkozen en ontving de investituur van keizer Hendrik IV. Dat was logisch, aangezien Kamerijk-Atrecht onder de keizer viel, en die praktijk was tot dan toe altijd de norm geweest. Op een concilie te Rome in februari 1075 had paus Gregorius VII echter een verbod op lekeninvestituur uitgevaardigd. Sterker nog, de keizer in kwestie was in februari 1076 geëxcommuniceerd. De bisschop ving daarom bot wanneer hij aan de aartsbisschop van Reims vroeg om hem te wijden. De paus toonde zich bereid om hem toch als bisschop te aanvaarden, maar wel onder voorwaarden. Hij legde zijn legaat, Hugo van Die, en bisschop Hugo van Langres op om een concilie te organiseren waarop Gerard moest zweren dat hij zich destijds noch bewust was van de

⁷² BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 67, 71, 82-85; DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, 64, 74-75.

⁷³ P. DEMOUY, *Genèse d'une cathédrale: Les archevêques de Reims et leur Église aux XIe et XIIe siècles*, Langres, 2005, 611-617; J.S. OTT, *Episcopus*, 'Letters of (and concerning) Manasses I, Archbishop of Reims, and Hugh, bishop of Die and papal legate, to Pope Gregory VII (1077-1080)'.

excommunicatie van de keizer, noch van het verbod op lekeninvestituur. Zo geschiedde uiteindelijk op het concilie van Autun in 1077.⁷⁴ Dat hij echt niets wist van die zaken, betwijfelen Ott en Nicolas Ruffini-Ronzani.⁷⁵

Op datzelfde concilie moest hij zich ook verantwoorden voor een andere gebeurtenis, namelijk de verbranding van Ramihrdus, een lekenprediker. Volgens de abdijkroniek van Cateau-Cambrésis verbleef Ramihrdus in een dorp genaamd Schere toen Gerard II van hem hoorde. De bisschop liet hem naar zich toe brengen om hem te testen op de orthodoxie van zijn geloof. Wanneer de bisschop de prediker opdroeg om met hem de mis te vieren, weigerde die en antwoordde hij dat de aanwezigen wegens hun zonden niet waardig waren om de mis te leiden. Volgens de kroniek zouden dienaars van de bisschop de man in een hut hebben opgesloten en die hut in brand gestoken. Of de bisschop betrokken was, geven de bronnen niet weer. Te Autun heeft hij in ieder geval gezworen nooit op de hoogte te zijn geweest. De betekenis van die gebeurtenis komt aan bod binnen dit hoofdstuk.⁷⁶

Waren die problemen achter de rug en kon Gerard II als bisschop naar huis gaan, dan had zijn thuisstad nog enkele verrassingen in petto. De eerste staat bekend als de Kamerijkse commune, de eerste grote revolte in West-Europa. Volgens de *Gesta Gerardi* weigerde het Kamerijkse volk om haar bisschop binnen te laten. Die kon de stad pas betreden nadat graaf Boudewijn II van Henegouwen (1071-1098) de revolte onderdrukt had. Een laatste grote controversie tijdens Gerards ambtsperiode was die rond het celibaat in 1078, die in dit hoofdstuk uitgebreid aan bod komt.⁷⁷

Twee historici, Koyen en Lotte Kery, deden uitspraken over de hervormingsgezindheid van Gerard II. Ze haalden aan dat de bisschop het opnam tegen simonie en het klerikaal huwelijk. Dat vonden ze voldoende als argument om hem als een groot hervormer te beschouwen.⁷⁸ Maar kan je aan de hand van zo'n acties wel de motivatie ervoor afleiden? Betekent dit dat Gerard II vervuld was van de idealen van de Gregoriaanse partij? Twee andere historici, Ott en Erik Van Mingroot, benadrukten dat Gerard II gebukt ging onder een enorme druk vanuit Rome. Die druk zou Gerards acties ook, op zijn minst deels, kunnen verklaren.⁷⁹ Dit hoofdstuk zal in haar conclusie een standpunt innemen in dit debat. In

⁷⁴ VAN MINGROOT, 'Gérard II de Lessines', 751-752; RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 249-252.

⁷⁵ RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 251-252; OTT, *Episcopus*, 'Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae'.

⁷⁶ RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 254.

⁷⁷ Zie verder, 8-11; VAN MINGROOT, 'Gérard II de Lessines', 752; *Gesta episcoporum Cameracensium*, 498.

⁷⁸ Koyen erkende dat druk vanuit Rome een rol speelde, maar hij zag dat enkel als steun voor een bisschop die sowieso hervormingen wilde invoeren; KOYEN, *De Prae-Gregoriaanse Hervorming te Kamerijk*, 94; KERY, *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/1094*, 287 (noot 2).

⁷⁹ Dat was de visie van Van Mingroot in 2005. In 1984 zag hij nog een gedreven hervormer in Gerard II, maar hij had toen ook al aandacht voor de politieke situatie; VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 432; VAN MINGROOT, 'Gérard II de Lessines', 752; OTT, *Episcopus*, 'Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae'.

de derde paragraaf komt de vraag aan bod of Gerard II inderdaad optrad tegen het klerikaal huwelijk en of druk vanuit Rome een rol speelde.

2. De navolging van het celibaat bij het aantreden van Gerard II

Alvorens de periode van bisschop Gerard II van Kamerijk te onderzoeken, is het nodig te achterhalen welke situatie hij van zijn voorganger erfde. Waren er veel gehuwde priesters tijdens het episcopaat van Lietbert en bestreed die dat fenomeen? Die vragen behandelde Milo Hendrik Koyen in zijn studie uit 1953. Hij toonde aan dat onder bisschop Gerard I (1012-1051), er enkele concrete casussen van zogenaamd nicolaïsme waren en dat hij er hard tegen optrad. Voor de periode van bisschop Lietbert vond hij meer aanwijzingen omtrent die problematiek. Hij vormde een oordeel op basis van twee casussen, namelijk die van de prediker Ramihrdus en van een brief in naam van de Kamerijkse *clerici*. Omdat zijn studie ondertussen al oud is en de auteur zijn sympathie voor de hervorming niet onder stoelen of banken stak, is het een goed idee om zijn resultaten te herevalueren. Bovendien zal deze studie enkele bronnen gebruiken die Koyen niet aanhaalde.⁸⁰ De aanwijzingen in de bronnen volgen hier in chronologische volgorde.

Van 10 november 1076 dateren twee brieven van Gregorius VII, één aan graaf Robert I van Vlaanderen en de andere aan diens moeder Adela. Hij spoorde hen beiden aan iets te doen aan de zogenaamde zonden van nicolaïsme en simonie, die volgens de brieven veelvuldig voorkwamen in Vlaanderen. Hoe ze dat moesten doen blijft vaag: de twee concreet vernoemde methodes zijn het weigeren om gehuwde *clerici* te ontvangen en het verspreiden van de waarheid, zijnde het verbod op het klerikaal huwelijk.⁸¹ Hoewel de brieven overdrijvingen kunnen bevatten, zeker die aan Robert I, waarin de toon veel harder is, zijn ze voldoende bewijs voor het bestaan van een substantiële hoeveelheid gehuwde priesters in Vlaanderen. Dat gebied viel vooral samen met de bisdommen Terwaan en Noyon-Doornik, maar ook het Atrechtse deel van Kamerijk-Atrecht behoorde ertoe. De invloed van de graaf van Vlaanderen stopte ook niet exact aan de grens van zijn rijk.⁸² Zo kocht bisschop Gerard II in het begin van zijn episcopaat een militaire interventie van Robert I om kastellaan Hugo van Oisy te verjagen uit zijn bisdom. Verder voerde Robert ook plundertochten uit in het

⁸⁰ KOYEN, *De Prae-Gregoriaanse Hervorming te Kamerijk*, 69-73, 87-94.

⁸¹ *The register of pope Gregory VII 1073-1085*, COWDREY ed., 219-221: brief 4.10, 4.11.

⁸² Zijn opvolger Robert II was nog actiever in Kamerijk. Zie verder, 50.

Kamerijkse Henegouwen.⁸³ Dat Gregorius VII meer dan één diocees op het oog had, suggereert het meervoud in de uitspraak *Hold then such not as bishops but as enemies of Christ*, verwijzend naar bisschoppen die een implementatie van celibaatsreglementen verhinderden.⁸⁴ Deze brieven zijn een eerste aanwijzing voor de aanwezigheid van gehuwde geestelijken in graafschap Vlaanderen, en dus mogelijk ook in het dubbelbisdom Kamerijk-Atrecht.

Een tweede argument stamt uit de casus van de prediker Ramihrdus, die Gerard II vanwege zijn leer ondervroeg in Kamerijk, en die uiteindelijk stierf in de vlammen. Om te beginnen is het de vraag wat Ramihrdus predikte. Als bronnen hebben we de abdijkroniek van Cateau-Cambrésis, geschreven rond 1133, en twee brieven van Gregorius VII. De abdijkroniek is niet duidelijk over de boodschap, beschreven als *doctrina sua* van Ramihrdus.⁸⁵ Ze geeft wel weer dat hij weigerde de communie van zijn ondervragers te ontvangen, met als argument dat je die niet mocht ontvangen van geestelijken die vasthielden aan simonie of eender welke andere ‘hebzucht’ (*aut alicuius avaritiae*).⁸⁶ Wat me ook veelbetekenend lijkt, is dat de auteur van de abdijkroniek de volgers van Ramihrdus die in zijn tijd overbleven, bestempelde als een sekte. Dat lijkt erop te wijzen dat hij een kleine en extreme groep zou vertegenwoordigen of zelfs een ketter zou zijn, zoals vroeger door historici beweerd werd.⁸⁷ De brief van Gregorius VII aan bisschop Jofred van Parijs vertelt het als volgt:

*Also, it has been reported to us that the citizens of Cambrai have delivered a man to the flames because he had ventured to say that simoniacs and fornicating priests ought not to celebrate masses and that their ministrations ought in no way to be accepted.*⁸⁸

⁸³ J.F. VERBRUGGEN, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling 38), Brussel, 1960, 161; CAUCHIE, *La querelle des investitures* I, 13.

⁸⁴ *Tales vero non episcopos, sed Christi habeto inimicos*; *Das Register Gregors VII*, CASPAR ed., 311: brief IV.11; Vertaling uit *The register of Pope Gregory VII 1073-1085*, COWDREY ed., 220-221: brief 4.11.

⁸⁵ *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540.

⁸⁶ [...] *aut alicuius avaritiae*; het was typisch voor de retoriek van de hervorming om verschillende zogenaamde zonden op één hoop te gooien; *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540; CUSHING, *Reform and the Papacy in the Eleventh Century*, 125.

⁸⁷ Voor een overzicht van de auteurs die hem als ketter bestempelden, zie E. VAN MINGROOT, ‘Rhamirdus de Schere, alias Rhamihrd d’Esquerchin (ob. 1077)’, R. LIEVENS, E. VAN MINGROOT en W. VERBEKE red., *Pascua Mediaevalia: Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet* (Mediaevalia Lovaniensia Series I, Studia X), Leuven, 1983, 75 (noot 2-4).

⁸⁸ *Item relatum nobis est Cameracenses hominem quendam flammis tradidisse, eo quod simoniacos et presbyteros fornicatores missas non debere celebrare et, quod illorum officium minime suscipiendum foret, dicere ausus fuerit*; *Das Register Gregors VII*, CASPAR ed., 328: brief IV.20; Vertaling uit *The register of Pope Gregory VII 1073-1085*, COWDREY ed., 231: brief 4.20.

Deze brief haalt het celibaat aan, een aspect dat de abdijskroniek negeerde maar niet tegensprak. Beide bronnen vallen te verzoenen met de conclusie dat Ramihrdus het ‘Gregoriaanse’ hervormingsideaal predikte. Ten eerste kunnen vleselijke verlangens misschien ook onder *avaritiae* vallen. Ten tweede had Gregorius VII in 1074 de gelovigen opgeroepen niet meer naar de missen van gehuwde priesters of simonisten te gaan.⁸⁹ Dat strookt met de boodschap van Ramihrdus en zou dus kunnen betekenen dat hij inderdaad getrouwde priesters ook aanviel op de ondervraging. Ten derde moeten we ons niet laten afleiden door het feit dat de auteur van de abdijskroniek de volgers van Ramihrdus als sekte beschouwde. Bepaalde fragmenten wijzen erop dat de auteur niet echt hervormingsgezind was. Volgens hem had Gregorius VII met zijn celibaatswetgeving voor zware schandalen in de Kerk gezorgd. De geestelijken die Gerard II uitnodigde bij de ondervraging, prees hij dan weer voor hun intelligentie.⁹⁰ Ten slotte is de brief van de paus een betrouwbare bron omdat ze contemporain was en een informerend karakter had. We kunnen concluderen dat Ramihrdus het opnam tegen onder andere, maar niet per se enkel, het klerikaal huwelijk. Bronfragmenten over Ramihrdus behandelen enkel zijn ondervraging, maar het lijkt aannemelijk dat hij in die trant ook predikte, zeker aangezien ook andere bronnen aangeven dat het celibaat in zijn streek een probleem was. Auteurs zoals Charles Dereine en Ruffini-Ronzani lijken dus gelijk te hebben dat Ramihrdus niet zozeer een ketter was, maar een hervormingsprediker.⁹¹

De tweede vraag is waar Ramihrdus predikte. De brieven van Gregorius VII geven daarover geen informatie. De abdijskroniek van Cateau-Cambrésis vermeldt dat Gerard II in Lambres hoorde over Ramihrdus, die zou verblijven in een dorp dichtbij, genaamd Schere, dat Van Mingroot wist te identificeren als het huidige Esquerchin op basis van paleografische en linguïstische overwegingen. Esquerchin lag in het bisdom Kamerijk-Atrecht, dichtbij de stad Dowai. Dicht in de buurt dus, maar nog wel in Kamerijk-Atrecht. Merk op dat *manentem* (verblijvend) niet wijst op de woonplaats of origine van de prediker, maar zijn verblijfplaats op dat moment. Bij zijn functie was het logisch om in de buurt rond te trekken. Toch kunnen we stellen dat, als Ramihrdus rond Esquerchin predikte, hij zijn leer verspreidde in Kamerijk-Atrecht, waar Dowai binnen gelegen was, en meer bepaald de kant van het latere bisdom Atrecht.⁹² Deze casus wijst er dus op dat Ramihrdus gehuwde priesters vond in

⁸⁹ C. DEREINE, ‘Les prédicateurs “apostoliques” dans les diocèses de Thérouanne, Tournai et Cambrai-Arras durant les années 1075-1125’, *Analecta Praemonstratensia*, 59 (1983), 173.

⁹⁰ *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540.

⁹¹ DEREINE, ‘Les prédicateurs’, 173; RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 253, 255.

⁹² *Les chartes des évêques d’Arras (1093-1203)*, Tock ed., XXXII.

Atrecht, maar dat hij ook bij zijn ondervraging in Kamerijk praktijken zag, waaronder waarschijnlijk klerikale huwelijken, die niet pasten in het ‘Gregoriaanse’ hervormingsideaal.⁹³

Het derde en sterkste argument komt uit de brief uit 1078 van de Kamerijkse geestelijken. Daarin trokken ze van leer tegen een verbod op het cumuleren van prebenden, maar vooral tegen de celibaatswetgeving en de kansen die wegvielen voor de zonen van geestelijken. Hun uiteenzetting bestaat uit drie aspecten, namelijk het beklagen van de eigen situatie, het aanvallen van de hervormers en het aanhalen van een historisch voorbeeld tegen een verplicht celibaat. Vooral dat eerste aspect is interessant voor dit onderzoek. Vanaf het begin van de brief blijkt dat ze niet enkel schreven uit solidariteit met mede-geestelijken, maar dat de auteurs zichzelf als slachtoffers zagen. Dat blijkt uit de twee volgende citaten:

The tempest, sustained by a decree long abandoned, has troubled us no less than others.

*[...] we, the clergy of Cambrai, whose experience ought to be taken seriously.*⁹⁴

Ze verduidelijkten dat door het gehuwd priesterleven als een eeuwenoude gewoonte voor te stellen, en gaven expliciet aan hun *current customs* te willen behouden.⁹⁵

De vierde aanwijzing is niet zo sterk, maar is hierbij gevoegd om exhaustief te blijven. Het gaat om een brief uit 1089 van paus Urbanus II aan Rainaldus, aartsbisschop van Reims. Urbanus II schreef aan Rainaldus voor hoe hij moest omgaan met zonen van priesters. Dat toont aan dat er op het moment van opstel van de brief nog priesterzonen waren in het aartsbisdom Reims. Voor welke bisdommen van het aartsbisdom dat gold, valt niet af te leiden uit deze brief.⁹⁶

Het vijfde argument komt uit een brief van aartsbisschop Manasses II van Reims (1096-1106) aan bisschop Lambert van Atrecht. De brief dateert van 1100 en is dus, om chronologische verwarring te voorkomen, pas in het volgende hoofdstuk opgenomen, maar de implicaties ervan gaan terug tot vroeger in de elfde eeuw. De brief verwijst immers naar het bestaan van vele families van geestelijken van twee tot vier generaties in het bisdom Atrecht, dat tot 1093 bij Kamerijk gevoegd was. Families

⁹³ VAN MINGROOT, ‘Rhamirdus de Schere’, 78-84; *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540.

⁹⁴ *Inusati diu decreti noviter intonante procella non minus aliis conturbati [...] nos cameracenses, quibus pro experimento credendum est [...]*; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 243; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, ‘Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae’.

⁹⁵ *[...] consuetudinem hactenus nostrum [...]*; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 247; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, ‘Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae’.

⁹⁶ *Pope Urban II, the Collectio Britannica and the Council of Melfi (1089)*, R. SOMERVILLE ed., 117-118; P. JAFFÉ, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, 2de uitg., II, Leipzig, 1885, 661 (nr. 5385).

van drie of vier generaties zouden dus het bewijs zijn dat er in het Atrechtse gedeelte geestelijken waren die kinderen verwekten tijdens het episcopaat van Lietbert of Gerard I van Kamerijk.⁹⁷

3. De handhaving van de celibaatswetgeving in Kamerijk-Atrecht

Nadat de paus en zijn legaten reglementen hadden uitgevaardigd, was het nog steeds aan de plaatselijke bisschop om ze te implementeren. Enkel de brief van de Kamerijkse *clerici* biedt informatie over een eventuele implementatie door Gerard II. Na hun aanval op het verplichte celibaat wezen de auteurs immers de bisschop aan als schuldige:

*Consenting to their stipulations, our bishop, having intolerably attacked us in order to impose it, recently hung burdens both numerous and violent upon our necks: namely, he forbade married clerks from entering the choir and from altar service, and he forbade their sons from being promoted sacred orders. Profoundly oppressed by the imposition of this artifice upon us, we humbly beseeched him not to do it and to decide nothing without the consent of the metropolitan. In response he gave no serious reason, save that he did not dare to transgress the orders of Hugh of Die, because he had received his episcopal consecration from him.*⁹⁸

Zowel Koyen als Cauchie gingen er op basis van bovenstaand citaat van uit dat Gerard II inderdaad het celibaat had ingevoerd. Ik ga akkoord met hun opvatting vanwege de volgende argumenten.⁹⁹

Ten eerste schreven de auteurs hun brief omdat hun levenswijze bedreigd werd. Ze hadden dus minder reden tot schrijven als Gerard II de celibaatswetgeving niet had ingevoerd. Er zijn andere mogelijke motivaties die zeker meespeelden, zoals solidariteit met de geestelijken van andere

⁹⁷ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56; Voor meer uitleg en argumentatie met betrekking tot die brief zie verder, 45-48.

⁹⁸ *Quorum astipulationi episcopus noster consensiens nos intolerabiliter aggressus, ad imponendum praedictum onus cervici nostrae multus ac vehemens nuper incubuit, quia et clerico coniugatos chorum intrare et ministrare et eorum filios ad sacros ordines provehi inibuit. Cuius impositionis articulo nobis admodum oppressis, ne id ageret, humiliter orantibus et ne paeter consensum metropolitani aliquid decerneret, canonice suggilantibus et ipsius eiusdem metropolitani nostri audientiam appellantis ab intentione tamen sua neitiquam devocari potuit. Cuius rationis nulla alia auctoritate subnixa est responsio, nisi quod a Hugone Diense sibi impositum transgredi non auderet, a quo ei exhibita est benedictio; Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 246; Vertaling uit OTT, *Episcopus, 'Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae'*.

⁹⁹ Geen van beide auteurs gaf argumenten waarom we de brief op dit vlak mogen geloven. Daarom leek het nuttig om hier een argumentatie uit te schrijven; KOYEN, *De Prae-Gregoriaanse Hervorming te Kamerijk*, 92; CAUCHIE, *La querelle des investitures*, 9.

bisdommen, en ook zonder tegenstand van Gerard II konden de *clerici* van Kamerijk tegen de politiek vanuit Rome protesteren. Maar openlijk uitkomen voor de gehuwde levenswijze was in de tijdscontext wel een riskante actie, en ze valt beter te begrijpen als de *clerici* in hun eigen bisdom bedreigd werden.

Ten tweede komt de uitleg voor de acties van Gerard II overeen met de toenmalige kerkpolitieke realiteit. Gerard had in 1076 de investituur ontvangen van keizer Hendrik IV, een traditie die de paus kort daarvoor had verboden. Gregorius VII besloot Gerard te vergeven gezien zijn berouw en nederigheid, maar enkel indien hij in bijzijn van legaat Hugo van Die, de bisschop van Langres en de aartsbisschop van Reims zou zweren dat hij niet op de hoogte was geweest van het recente verbod op lekeninvestituur. Omdat hij zich in het begin van zijn episcopaat al in de problemen gewerkt had bij de paus en een eed had afgelegd onder het oog van Hugo van Die, stond Gerard II inderdaad onder druk om in de pas te lopen. Of hij dat echt aanhaalde als argument tegenover de *clerici* is niet zeker, maar aangezien de auteurs van de brief uit zijn kathedraalkapittel afkomstig waren, zullen ze zeker op de hoogte geweest zijn als dat de echte motivatie was. Deze theorie komt overeen met de eerder vermelde visie van Ott en Van Mingroot, die het belang van de druk vanuit Rome beklemtoonden.¹⁰⁰

Ten derde zagen de auteurs zich blijkbaar genoodzaakt om hulp te zoeken buiten hun eigen diocees nadat hun pleidooi bij Gerard II niets had opgebracht. De brief is gericht aan *the church of our holy mother of Reims and to all attached to its diocese*.¹⁰¹ Dat de brief gericht was aan andere geestelijken uit hetzelfde aartsbisdom, is duidelijk. De brief was zelf een reactie op het *Tractatus pro clericorum conubio* uit Terwaan, en kreeg zelf navolging van *clerici* uit Noyon.¹⁰² Daarnaast was de brief ook gericht aan de ‘moederkerk’ van Reims. In de brief is een impliciete roep om hulp naar de aartsbisschop van Reims opgenomen. De *clerici* hadden Gerard II immers gevraagd om geen beslissing te nemen zonder de toestemming van de aartsbisschop. De toenmalige aartsbisschop, Manasses I, stond zelf immers niet bekend als een groot voorstander van hervorming.¹⁰³ Het was enkel logisch voor de auteurs van de brief om hogerop hulp te zoeken omdat ze geen gehoor vonden bij hun eigen bisschop. Op basis van de drie bovenstaande argumenten kunnen we aannemen dat we de onbekende auteurs van de brief mogen geloven wat de implementatie van celibaatswetgeving in Kamerijk-Atrecht betreft.

¹⁰⁰ Zie eerder, 22-23; VAN MINGROOT, ‘Gefaseerde actio en conscriptio’, 432-433; OTT, *Episcopus*, ‘Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae’.

¹⁰¹ *Sanctae matri nostrae Remensi Ecclesiae omnibusque ipsius diocese [...]; Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 243; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, ‘Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae’.

¹⁰² B. MEIJNS, ‘Opposition to Clerical Continence and the Gregorian Celibacy Legislation in the Diocese of Thérouanne: Tractatus pro Clerico Coniubio (c. 1077-1078)’, *sacris erudiri: A Journal on the Inheritance of Early and Medieval Christianity*, 47 (2008), 289.

¹⁰³ OTT, *Episcopus*, ‘Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae’.

4. Participatie van het volk aan de implementatie

Zoals eerder gezegd, schrok Gregorius VII er niet voor terug om buiten de Kerk steun te zoeken voor zijn celibaatspolitiek. Hij deed niet alleen beroep op edelen, maar ook op het gewone volk. Volgens Gregorius' bepalingen van 1074 waren de missen van gehuwde priesters ongeldig en diende iedereen ze te vermijden. Volgens de recente literatuur gaf het volk gevolg aan die oproep, alleszins kort na de invoering van de wetgeving. Barstow gaf voorbeelden uit Engeland, Italië, de Lage Landen en Frankrijk van situaties waarin leken de boycot volgden.¹⁰⁴

Er zijn drie indicaties dat ook in Kamerijk-Atrecht het lekenvolk die oproep volgde. De eerste komt uit de casus van de prediker Ramihrdus, waarvan eerder is aangetoond dat hij onder andere het celibaat predikte. De abdijkroniek van Cateau-Cambrésis vermeldt dat de prediker toen Gerard II van hem hoorde reeds vele leerlingen had en dat velen van het 'plebs' van beide geslachten (*utriusque sexus plebem*) het met hem eens waren. De lagere klassen van Esquerchin en omstreken waren zijn hervormingsboodschap dus goed gezind. Na de dood van Ramihrdus bleef zijn boodschap populair, want de auteur schreef dat in zijn tijd, dus rond 1133, er nog veel volgers van zijn sekte (*de cuius secta*) overbleven. Volgers roofden zelfs botten en as van de verbrande prediker, wat dus wijst op een vorm van reliekenverering, zoals Dereine al aanhaalde.¹⁰⁵ De oorspronkelijke volgers zouden volgens de auteur vooral bestaan hebben uit textielarbeiders.¹⁰⁶

De tweede indicatie, die veel duidelijker is, komt uit de brief van de Kamerijkse *clerici*. In de brief staan de eer en reputatie van de geestelijken centraal, die geschonden waren door de maatregelen over het celibaat. De auteurs betreurden de oneer en schaamte die hen door hun vijanden uit Rome te beurt vielen, maar ook door een andere groep:

*In all of the above, let us consider the injury done to our name and with laypeople (apud laicos), for whom (it is especially appropriate to be horrified) we will become objects of jeering infamy.*¹⁰⁷

Het bovenstaande citaat geeft weer welke negatieve sfeer er rond de gehuwde *clerici* hing, net als deze psalm die de auteurs citeerden:

¹⁰⁴ CUSHING, *Reform and the Papacy in the Eleventh Century*, 66, 142-145. BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 145; MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence', 224.

¹⁰⁵ DEREINE, 'Les prédicateurs', 173.

¹⁰⁶ *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540.

¹⁰⁷ OTT, *Episcopus*, 'Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae'; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 247.

[...] we have fallen into the contempt of our neighbours, and we have become a source of derision and mockery to those around us [...].¹⁰⁸

De auteurs stellen de situatie voor alsof heel hun omgeving zich tegen hen heeft gekeerd. Dat is mogelijk overdreven, maar het toont wel aan dat we *laypeople* hier moeten verstaan als het volk dat rondom de *clerici* leefde, en niet seculiere heersers zoals de graaf van Vlaanderen. Het is nodig om dat te vermelden, omdat zij ook leken zijn en omdat later in deze masterproef de graven van Vlaanderen wél een grote rol zullen spelen.¹⁰⁹ Deze *laypeople* moeten we daarentegen eerder interpreteren als de ‘gewone parochianen’ van Kamerijk.

Dat leken in Kamerijk-Atrecht de boycot van missen van gehuwde geestelijken volgden, lijkt des te aannemelijk omdat hetzelfde gebeurde in twee naburige bisdommen, Luik en Terwaan. Sigebert van Gembloers, een tijdgenoot, geleerde en polemist, verbleef tussen 1071 en zijn dood in 1112 in de abdij van Gembloers.¹¹⁰ Die abdij lag weliswaar in het bisdom Luik, maar dichtbij de grens met het bisdom Kamerijk. Sigebert liet in twee van zijn werken zijn ongenoegen over het celibaat blijken. De *Apologia contra eos, qui calumniantur missas coniugatorum sacerdotum*, vertaald ‘Apologie tegen hen die de missen van gehuwde priesters onrecht aandoen’, een polemisch geschrift uit ca. 1077, was een scherpe aanval op de nieuwe celibaatswetgeving. Daarnaast liet hij zijn ongenoegen blijken in zijn *Chronicon sive Chronographia*, een wereldkroniek van 381 tot 1111, waaraan hij begon in 1088.¹¹¹

De twee werken geven samen geen fraai beeld van wat leken deden na de decreten van Gregorius VII. Het lemma over het jaar 1074 in de wereldkroniek focust vooral op hoe de leken de taken van de priesters zelf overnamen. Ze organiseerden zelf de sacramenten en bediscussieerden ze, doopten zelf hun kinderen en gebruikten zelfs oorsmeer (*sordido humore aurium*) als chrisma. In zijn *Apologia* legde Sigebert de nadruk op de mishandeling van priesters door leken. Ze werden verhinderd om de mis te vieren, bespot, geslagen en zelfs gemarteld en vermoord. Het is aannemelijk dat Sigebert

¹⁰⁸ *Nunc autem facti sumus obprobrium vicinis nostris, subsannatio et illusio his, qui in circuitu nostro sunt, [...]*; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 243; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, ‘Cameracensium et Noviomensium clericorum epistolae’; *Bible Gateway*, ‘Psalmi 78 Biblia Sacra Vulgata’.

¹⁰⁹ Zie verder, 37-41, 49-53.

¹¹⁰ F. BORNAUW, *Nicolaïsme: deugd of zonde?: Het debat rond de invoering van het celibaat in het bisdom Luik aan het einde van de elfde eeuw*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, onderzoekseenheid Geschiedenis, 2015, 23; M. CHAZAN, ‘Entre l’école et le siècle: Sigebert de Gembloux, un historien engagé’, J.P. STRAUS red., *Sigebert de Gembloux* (Textes et études du moyen âge, 79), Barcelona en Madrid, 2015, 16-17.

¹¹¹ BORNAUW, *Nicolaïsme: deugd of zonde*, 24, 28; J. DE VOS, *Sigebert van Gembloers als polemist: bijdrage tot de geschiedenis van de Investituurstrijd in het bisdom Luik*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1963, 29. CHAZAN, ‘Entre l’école et le siècle’, 30, 36.

overdrijft, maar dat hij dit noteerde en er zelfs een van de centrale argumenten in zijn *Apologia* van maakte, bewijst dat het verzet van leken een reëel fenomeen was.¹¹²

In Terwaan was rond 1077/1078 hetzelfde fenomeen aan de gang volgens het *Tractatus pro clericorum coniubio*. De auteur van dat traktaat klaagde onder andere over de lekenboycot van Gregorius VII. Het beeld dat hij schetste bestaat, net zoals dat van Siegebert, uit twee delen. Enerzijds schreef de auteur hoe leken de missen boycotten en zo hun kinderen ongedoopt lieten. De leken voerden in plaats van de sacramenten zelf rituelen uit die de auteur afdeed als *verzinsels en dansjes*.¹¹³ Anderzijds komt ook het geweld aan bod waaraan de gehuwde geestelijken bloot stonden. Ze werden uitgescholden, geslagen en vernederd. Er waren zelfs priesters die hun eigen parochie verlieten.¹¹⁴

Wat is de verklaring voor het enthousiasme van leken om op de vraag van Gregorius VII in te gaan en zich te verzetten tegen gehuwde priesters? Barstows algemene verklaring linkt een ascetische beweging onder leken met economisch utopisme. Volgens haar gingen de vraag naar economische gelijkheid en een hogere morele standaard voor de clerus hand in hand. Het verhaal van Siegebert over de schade die leken verrichtten, is bekend en ook de Italiaanse polemische schrijver Petrus Damiani behandelde het fenomeen in zijn correspondentie. Vlaanderen en Italië urbaniseerden zeer snel, waardoor het fenomeen dat Barstow beschreef daar sneller opkwam. Het volk associeerde Rome en haar hervormers met het afbreken van onderdrukkende structuren zoals de oude kerk en de monarchie, en gehuwde priesters blijkbaar met de oude orde.¹¹⁵

Die verklaring lijkt ook te passen bij Kamerijk-Atrecht. Om te beginnen lagen delen van het dubbelbisdom in Vlaamse invloedssfeer en vond in de stad Kamerijk inderdaad een opstand plaats kort voor Gerard II zijn celibaatswetgeving invoerde, namelijk de eerder vermelde commune van Kamerijk. Ten tweede waren vele volgers van de prediker Ramihrdus volgens de abdijkroniek van Cateau-Cambrésis textielwerkers. In dit geval was er mogelijk inderdaad een link tussen bepaalde klassen en enthousiasme voor hervormingsidealen, wat Ruffini-Ronzani ook opmerkte.¹¹⁶ Ten derde was het

¹¹² BORNAUW, *Nicolaïsme: deugd of zonde*, 25; DE VOS, *Siegebert van Gemblours als polemist*, 39; SIGEBERTI MONACHI GEMBLACENSIS, *Chronica*, in L.C. BETHMANN ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VI, Hannover, 1844, 362-363; BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 144; SIGEBERTI MONACHI GEMBLACENSIS, *Apologia contra eos qui calumniantur missas coniugatorum sacerdotum*, in E. SACKUR ed., *Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite imperatorum et pontificum*, II, Hannover, 1892, 438-439.

¹¹³ [...] *fabulis et saltationibus* [...]; *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 263.

¹¹⁴ *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, FRAUENKNECHT ed., 263; MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence', 233-235.

¹¹⁵ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 145-148.

¹¹⁶ Koyen argumenteerde tegen een socio-economische interpretatie van dat fragment. Hij schreef immers dat *textores* in de twaalfde eeuw een synoniem voor 'kettors' was geworden, omdat groepen die als kettors bestempeld werden zich vaak bezighielden met handwerk om een apostolisch voorbeeld te volgen. In zijn woorden: "Het zijn niet zodanig de wevers en de handenaanwerkers, die kettors worden, maar de kettors worden wever". Het woord *textores* zou dus niets zeggen over de afkomst of het beroep van de persoon in kwestie. Koyens redenering valt echter omdat de abdijkroniek specificeert dat het

logisch voor de stadsbewoners om te protesteren tegen bisschop Gerard II. De bisschop had in Kamerijk ook de wereldlijke macht over het graafschap. Daarnaast gaf Gerard II in 1076 aan Gregorius VII toe dat hij zich als aartsdiaken schuldig had gemaakt aan simonie, wat het beeld van een decadente clerus bij het volk nog kan hebben versterkt.¹¹⁷

Ruffini bevestigt dat de commune van Kamerijk ook een religieuze/morele dimensie had. Ook hij linkt economische factoren aan ongenoegens over de clerus en hun gedrag, maar zijn these is wel anders dan die van Barstow. Ten eerste haalde hij de kwestie van het celibaat niet expliciet aan, en legde hij vooral de nadruk op een andere vorm van decadentie bij de clerus: hun rijkdom. Ten tweede zag hij de revolte eerder als een uiting van de rijke burgers van Kamerijk. De stad was immers in die periode welvarend en gekend om haar textielproductie, net als de rest van de zuidelijke Lage Landen. Een ander argument was het gebruik van het woord *cives* in de bronnen, dat op een welvarende klasse duidde. Dat de commune eerder een initiatief van rijke burgers was, bevestigen ook andere auteurs. Ruffini linkte de welvarende elite ook met de achterban van Ramihrdus, maar het woordgebruik in de abdijkroniek van Cateau-Cambrésis wijst juist in de richting van het gewone volk.¹¹⁸

Het lijkt erop dat de commune van Kamerijk eerder een initiatief van de rijke burgers was, maar dat betekent niet per se dat Barstows theorie waardeloos is voor het verklaren van de situatie in Kamerijk-Atrecht. Ten eerste liet Barstow daarin plaats voor participatie door gegoede burgers. Ze was zelfs nogal ambigu over het onderscheid tussen die twee groepen. Ten tweede is het mogelijk dat de rijkere *cives* wel het voortouw namen in de revolte, maar dat andere groepen ook participeerden. Ten derde komen de theses van Ruffini en Barstow nog steeds qua basis overeen: groepen die onder moesten doen voor een rijke en decadente clerus voelden zich gefrustreerd om verschillende redenen, zowel economische als morele, en koelden hun woede op de niet-hervormde geestelijken.¹¹⁹ In die context waren de bepalingen van Gregorius VII enerzijds een erkenning van een bestaand probleem, anderzijds -en dat was de verklaring waar Sigebert zelf reeds aan dacht- een kans voor het volk om hun woede te koelen.¹²⁰

weldegelijk om mensen ging die textielarbeid als beroep deden; KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming te Kamerijk*, 90-91 (noot 120); *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540.

¹¹⁷ RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 256; VAN MINGROOT, 'Gérard II de Lessines', 751; *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540.

¹¹⁸ RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 256, 263-271; *Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii*, 540; A. VERMEESCH, *Essai sur les origines et la signification de la commune dans le Nord de la France (XIe et XIIe siècle)* (Études présentées à la commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états, XXX), Heule, 1966, 88-89.

¹¹⁹ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 147.

¹²⁰ SIGEBERTI MONACHI GEMBLACENSIS, *Apologia*, 438.

5. Gehuwde geestelijken en hun zonen in de Kerk van Kamerijk-Atrecht na 1078

Het vorige onderdeel toont aan dat Gerard II kort na zijn aantreden de celibaatswetgeving invoerde in zijn bisdom. Toch telden de rangen van de Kamerijks-Atrechtse Kerk na dat punt nog steeds enige gehuwde getrouwde *clerici* en zonen ervan. Meestal is het bestaan van kinderen het enige bewijs voor een overtreding van het celibaat. Of de geestelijke in kwestie op een bepaald moment nog gehuwd was, valt niet te achterhalen. Mogelijk was de man reeds onder druk gescheiden van zijn vrouw en was daarmee de zaak opgelost.¹²¹ Bij zonen van geestelijken is het duidelijker: je afkomst kan je niet ongedaan maken, dus hun kansen op kerkelijke functies, buiten die van regulier kanunnik of monnik, waren definitief beperkt. Eerder kwam al aan bod dat rond 1100 in Atrecht er families waren van twee tot vier generaties geestelijken. Aangezien het gaat over doorlopende generaties moeten die allemaal zich hebben kunnen handhaven onder het episcopaat van Gerard II. Naast die algemene aanwijzing zijn er nog drie concrete casussen bekend van gehuwde geestelijken of zonen van geestelijken die toen een functie bekleedden in Kamerijk.

Een eerste casus vormen Werinbold I en diens zoon Arnulf, beiden lid van de bisschoppelijke kanselarij. Werinbold was vanaf 1057 actief in de bisschoppelijke kanselarij. Tot 1082/1083 was hij domscholaster en tot 1091 kanselier. Zijn zoon, kapelaan en diaken Arnulf, was tussen 1070 en 1090 ook actief in dezelfde kanselarij. In zijn doctoraat was Van Mingroot oorspronkelijk van oordeel dat het ging over twee broers, maar later toonde hij aan dat het over vader en zoon ging.¹²² De aanstellingen van Werinbold en Arnulf vielen nog in het episcopaat van Lietbert, maar ze bleven hun functies nog wel uitoefenen onder Gerard II. Die was ongetwijfeld op de hoogte, want vader en zoon werkten beiden op de bisschoppelijke kanselarij en behoorden dus tot de entourage van de bisschop. Voor zover we weten ondertekenden Arnulf en Werinbold respectievelijk in 1089 en 1091 voor het laatst een bisschoppelijke oorkonde, maar er zijn geen indicaties dat ze ontslagen zijn, laat staan wegens de celibaatskwestie. Het zou dan ook vreemd zijn om ze dan pas te ontslaan, terwijl de bisschop al minstens 13 jaar op de hoogte was. Meijns haalde deze casus heel kort aan en suggereerde impliciet dat Werinbold mogelijk één van de auteurs van de brief van de Kamerijkse *clerici* kon zijn. Dat dachten zij en Van Mingroot, die het eerst met het idee op de proppen kwam, ook over de geestelijke uit de volgende casus.¹²³ Werinbold I valt trouwens niet te verwarren met twee andere werkkrachten in de kanselarij, namelijk Werinbold II (1083-1093) en Werinbold III (1089-1129). Werinbold III had ook

¹²¹ Zulke voorbeelden zijn er uit het onafhankelijk diocees Atrecht. Zie verder, 55.

¹²² VAN MINGROOT, De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk, III, 716-719, 720-721, 727-728; VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 432.

¹²³ MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence', 244-245.

een broer genaamd Arnulf. Vanwege de overeenkomst in namen, en zeker omdat Werinbold/Werinbald een zeldzame naam was, concludeerde van Mingroot dat er waarschijnlijk een familieband tussen die personages liep. Of het om een rechtstreekse lijn zou gaan, is niet duidelijk.¹²⁴

De tweede casus gaat over Oibaldus, een Kamerijkse geestelijke met een bewogen carrière. Hij begon waarschijnlijk als kanunnik in het kathedraalkapittel van Kamerijk en schopte het tot aartsdiaken van Henegouwen in 1076. Volgens de literatuur ontsloeg Gerard II hem uit die functie in 1079, want sindsdien ondertekende hij enkel nog charters als deken en niet meer als aartsdiaken. Hij zou ontslagen zijn wegens simonie en zogenaamd nicolaïsme. Oibaldus had immers kinderen, waaraan hij kerkbezit schonk. Dit beeld is het resultaat van onderzoek op basis van oorkonden en van de *Gesta abbatum Lobiensis*, waarin Oibaldus als zondebok fungeert.¹²⁵ De argumentatie is echter niet altijd even sterk omdat ze op beperkte bronnen gebaseerd is. Jérôme Verdoot heeft recent een extra oorkonde uit 1190 ontdekt over een overeenkomst tussen een adellijke familie en de abdij van Lobbes over zes mudden graan per jaar, waarin een stamboom met onder andere Oibaldus voorkomt.¹²⁶ Het lijkt dus nuttig om hier Oibaldus opnieuw te onderzoeken, ditmaal met een volledig bronnencorpus.

Welke aanwijzingen zijn er dat Oibaldus ontslagen is? De literatuur wijst erop dat hij in 1079 opeens een oorkonde betreffende de dekenij Lobbes-Binche ondertekende als deken, en niet meer als aartsdiaken. Daarna ondertekende hij geen bisschoppelijke oorkonden meer.¹²⁷ Er zijn echter nog meer aanwijzingen. De *Gesta abbatum Lobiensium* noemen hem bij zijn aantreden in de abdij aartsdiaken. De abdijskroniek bevat echter ook een klachtenbrief van de monniken aan bisschop Otbert van Luik betreffende het gedrag van hun abt Arnulf en zijn proost. De Sint-Pietersabdij van Lobbes was immers afhankelijk van Luik, hoewel ze geografisch in Kamerijk lag. Die brief, die volgens Joseph Warichez

¹²⁴ De nummering van Werinbold I, Werinbald II en Werinbold III komt van Van Mingroot. De letter 'a' in Werinbald is trouwens geen spelfout; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, III, 716-719, 720-721, 727-728; Voor het bewijs dat Werinbold I en Arnulf vader en zoon waren, zie J.-M. DUVOSQUEL, 'Les charters de donation d'autels émanant des évêques de Cambrai aux XIe-XIIe siècles éclairées par les obituaires : A propos d'un usage grégorien de la chancellerie épiscopale', H. HASQUIN red., *Hommages à la Wallonie: Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Brussel, 1981, 152 (noot 2); de bronnen die Duvosquel gebruikte, kon ik helaas niet raadplegen.

¹²⁵ Het artikel van Verdoot moet nog gepubliceerd worden; J. VERDOOT, 'Dans l'ombre des bénédictins: le chapitre canonial Saint-Ursmar de Lobbes au moyen âge', te verschijnen in *La Revue Bénédictine*, 128 (2018), 152-154; A. DIERKENS, 'Entre Cambrai et Liège: l'abbaye de Lobbes à la fin du XIe siècle', M. MAILLARD-LUYPAERT en J.M. CAUCHIES red., *Autour de la Bible de Lobbes (1084): Les institutions. Les hommes. Les productions* (Centre de recherches en histoire du droit et des institutions: Cahiers, 28), Brussel, 2007, 35-36; VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 434.

¹²⁶ MONS, Archives de l'état, *Cartulaires*, n°33, f. 184r-185v: oorkonde, 1190; VERDOOT, 'Dans l'ombre des bénédictins', 155 (noot 80).

¹²⁷ Later werd Oibaldus onder bisschop Walcher van Kamerijk aartsdiaken van Brabant. In die functie komt hij opnieuw aan bod in hoofdstuk 4. Zie verder, 56; *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/1093): Introduction, édition, annotation*, E. VAN MINGROOT ed. (Mediaevalia Lovaniensia Series I, Studia XXXV), Leuven, 2005, 161-163: charter 3.01.

uit 1092 of het begin van 1093 dateert, bestempelt Oibaldus als deken.¹²⁸ In de tussentijd was hij dus ontzet uit zijn positie van aartsdiaken en restte hem nog de veel lagere functie van deken. Ten slotte heeft ook het charter uit 1190 het over *Oibaldi decani*.¹²⁹ Volgens Van Mingroot was Oibaldus een deken van de christenheid, volgens Verdoot en Dierkens was hij een deken verbonden aan het kapittel van Sint-Ursmarus te Lobbes. Dat moet elkaar niet tegenspreken, aangezien het mogelijk was om beide functies tegelijk uit te oefenen.

Waarom zou Oibaldus ontslagen zijn? Volgens Alain Dierkens was hij afgezet wegens simonie en nicolaïsme. Inderdaad stond Oibaldus volgens Van Mingroot bekend om zijn spilzucht, zijn financieel wanbeheer en het schenken van kerkgoederen aan zijn kinderen.¹³⁰ Aanwijzingen over zijn financieel wanbeheer zijn inderdaad te vinden in de *Gesta abbatum Lobiensium*: het is het centrale thema van zowel de ambtsperiode van abt Arnulf als diens opvolger Fulchard. Het is ook het centrale thema van de klachtenbrief uit 1092/1093, die waarschijnlijk als bron diende voor de abdijkroniek.¹³¹ Ten slotte is er ook een kleine aanwijzing in het charter uit 1190, namelijk de bewering dat Oibaldus [...] *in malum et non in bonam eiusdem ecclesie habuit [...]*.¹³² De vraag is hoe betrouwbaar die getuigenissen zijn. Volgens Verdoot moeten we enkele beschuldigingen kaderen in Oibaldus' neiging om de kanunniken van het kapittel van Sint-Ursmarus te Lobbes, dat hij tegelijk leidde, te bevoordelen ten opzichte van de monniken onder zijn hoede. Verdoot benadrukt dat het beleid van Oibaldus het kapittel wél economisch ten goede kwam. Hij schrijft de monniken een jaloezie toe, die tot de *damnatio memoriae* en verkettering van hun proost leidde.¹³³

Hoe zit het met het huwelijk en de familie van Oibaldus? Volgens de *Gesta abbatum Lobiensium* schonk Oibaldus kerkbezit weg aan [...] *ses filles, qui etaient nombreuses [...]*.¹³⁴ Dat Oibaldus meerdere dochters had en aan minstens één ervan kerkbezit gaf, staat ook in de klachtenbrief: [...] *ses dépouilles ont été attribuées à une des filles d'Oibaud*.¹³⁵ Die klachtenbrief maakt echter deel uit van de *Gesta abbatum Lobiensium*, dus is het mogelijk dat de auteur van die *Gesta*, die heel partijdig

¹²⁸ Folcuini *Gesta abbatum Lobiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin* 88-96; J. WARICHEZ, *L'abbaye de Lobbes: Depuis les Origines jusqu'en 1200*, Leuven en Parijs, 1909, 76, (noot 3).

¹²⁹ MONS, Archives de l'état, *Cartulaires*, n°33, f. 184r.

¹³⁰ VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 432, 434; DIERKENS, 'Entre Cambrai et Liège, 35-36.

¹³¹ Folcuini *Gesta abbatum Lobiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin*, 88, 92.

¹³² MONS, Archives de l'état, *Cartulaires*, n°33, f. 184r.

¹³³ VERDOOT, 'Dans l'ombre des bénédictins', 152-155.

¹³⁴ [...] *multa filiabus suis [...]*; Folcuini *Gesta abbatum Lobiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin*, 88.

¹³⁵ [...] *nunc autem spolia eius dividit quaedam ex filiabus Oibaldi*; Folcuini *Gesta abbatum Lobiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin*, 94.

was, de brief heeft aangepast. Meer zekerheid krijgen we door het charter uit 1190. Verdoot merkte al op dat daarin één dochter van Oibaldus voorkwam, weliswaar zonder vermelding van haar naam.¹³⁶ De auteur van het charter duidde haar aan als *una ex filiarum Oibaldi decani*, en bevestigt daarmee dat Oibaldus meerdere dochters had.¹³⁷ Daarnaast had Oibaldus volgens de klachtenbrief ook nog één zoon:

*Il a enlevé au droit de gîte l'église de Gilly, destinée auparavant à l'accueil des hôtes et des pauvres et où, à toutes les grandes fêtes de l'année, chacun des douze pauvres recevait chaque fois un denier et un repas décent. Oilbaud, le doyen, en fit cadeau à son fils (filium suum).*¹³⁸

De verwoording *filium suum* lijkt erop te wijzen dat Oibaldus slechts één zoon had. Indicaties van andere zonen ontbreken dan ook in de bronnen.

Er waren dus inderdaad redenen om Oibaldus te ontslaan. Hij had kinderen en dus ook een vrouw, hij schonk kerkbezit weg aan zijn kinderen en was volgens sommigen ook verantwoordelijk voor ander financieel wanbeheer. Dat zijn inbreuk op het celibaat de reden van zijn ontslag was, is zeker mogelijk, want zijn ontslag viel kort na de invoering van de celibaatswetgeving in Kamerijk-Atrecht. Dat hij kerkbezit aan zijn kinderen gaf, kan de zaak alleen maar erger hebben gemaakt. Het is echter niet duidelijk of hij dat vóór of na 1079 deed. Hij deed het ten vroegste in 1078, want hij werd pas proost van de abdij onder abt Arnulf (1078-1093). De marge tussen zijn acties en zijn ontslag is dan heel klein. Het overgrote deel van zijn zogenaamd financieel wanbeheer dateert waarschijnlijk van na 1079. Daarom stuurden de monniken van Lobbes in 1092/1093 een klachtenbrief en werden, volgens Verdoot, abt Arnulf en proost Oibaldus in 1093 ontslagen uit hun functie in de Sint-Pietersabdij van Lobbes.¹³⁹ De conclusie is dat Oibaldus getrouwd was, meerdere dochters en één zoon had, aan zijn kroost kerkbezit schonk en dat het goed mogelijk is, maar niet bewezen kan worden, dat die feiten de redenen vormen voor zijn ontslag uit de functie van aartsdiaken in 1079.

De derde casus betreft Tietzo en zijn zoon Segardus. Tietzo was volgens het *obituarium* van de kathedraal van Kamerijk priester en vader van Segardus. Zijn zoon kon volgens de celibaatswetgeving dus geen kerkelijk ambt opnemen buiten dat van regulier kanunnik of monnik. Dat verhinderde Segardus blijkbaar niet om priester te worden en het in 1089 tot domheer en in 1095 tot deken van het

¹³⁶ VERDOOT, 'Dans l'ombre des bénédictins', 155 (noot 80).

¹³⁷ MONS, Archives de l'état, *Cartulaires*, n°33, f. 184r.

¹³⁸ [...] *de qua Oibaldus decanus filium suum dictavit; Folcuini Gesta abbatum Lobiensium - Gesta abbatum Lobbiensium continuata - Actes des abbés de Lobbes - Actes des abbés de Lobbes: continuation de ceux de Folcuin*, 92.

¹³⁹ VERDOOT, 'Dans l'ombre des bénédictins', 152-155.

Sint-Gorikskapittel van Kamerijk te brengen.¹⁴⁰ Die eerste twee functies oefende hij uit tijdens het episcopaat van Gerard II. Of Segardus zelf ooit een relatie had en eventueel kinderen kreeg, is onbekend. Samen wijzen de carrières van Segardus, Oibaldus, Werinbold I en Arnulf erop dat Gerard II er niet in slaagde, als hij pogingen daartoe deed, om de celibaatswetgeving te handhaven.

6. Robert I van Vlaanderen: een aanval op Vlaamse priesterfamilies?

Naast de vorige vier vragen is er één aparte casus die in dit hoofdstuk nog aandacht verdient. Rond 1090 begon graaf Robert I van Vlaanderen het bezit van gestorven Vlaamse *clerici* in beslag te nemen. Mogelijk wilde hij het zogenaamde *ius spoli*, het recht op het bezit van gestorven geestelijken, doen gelden, zoals Lea suggereerde.¹⁴¹ Vlaamse *clerici* riepen de hulp in van Urbanus II en, wanneer dat niet genoeg bleek, ook die van aartsbisschop Rainaldus van Reims, die de graaf wist te stoppen. Volgens twee geschiedkundigen, Barstow en Denzler, zou die gebeurtenis verband houden met de celibaatskwestie.¹⁴² De bronnen waarnaar ze in hun werk verwijzen, staven echter hun conclusies niet. Hun interpretatie komt ook niet voor in andere studies. De kern van het probleem is dat beide auteurs de belangrijkste bron voor deze casus hebben genegeerd. Hieronder volgt een kritische analyse van het bronnencorpus, ditmaal volledig, en de literatuur om te bepalen of de gebeurtenis inderdaad te linken valt aan de celibaatskwestie. Het doel is ten eerste na te gaan wat de implicaties van de gebeurtenis voor dit onderzoek zijn, ten tweede de casus te verduidelijken voor toekomstige onderzoekers. Ik zal aantonen dat minstens een deel van de getroffen priesters een gezin had en dat die gezinnen inderdaad slachtoffer werden van de acties van Robert I, maar dat er geen sprake is van een bewuste pro-celibaatspolitiek van de graaf, zoals Barstow en Denzler beweerden.

De belangrijkste maar toch vergeten bron voor deze casus is de *Liber Floridus*, één van de eerste geïllustreerde encyclopedieën, geschreven door Lambert, een kanunnik van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Sint-Omaars. Die stierf volgens Albert Derolez in 1121, het jaar waarin hij de laatste toevoegingen deed aan zijn encyclopedie. Lamberts vader zou gestorven zijn in 1077, wat dus de terminus antequem voor de geboorte van Lambert is. De *Liber Floridus* bevat een

¹⁴⁰ De bronnen die Van Mingroot en Ruffini-Ronzani gebruikten, kon ik helaas niet raadplegen. Ruffini-Ronzani citeerde het relevante fragment wel in zijn studie. Of Tietzo's ambt en huwelijksperiode nog binnen het episcopaat van Gerard II vielen of daarvoor is niet duidelijk; VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 432; RUFFINI-RONZANI, *Église et aristocratie en Cambrésis*, II, 260.

¹⁴¹ LEA, *History of Sacerdotal Celibacy*, I, 313-314; H.- J.BECKER, H.-J., 'Spolienrecht', D. WERKMÜLLER red., *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, IV, Berlijn, 1990, S 1779-1780.

¹⁴² BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 81-82; DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, 75-76.

enorm aanbod aan verschillende onderwerpen, van astronomie tot geschiedenis, zonder enige duidelijke ordening.¹⁴³ Eén onderdeel daarvan is de *Genealogia Comitum Flandriae*, een geschiedenis van de graven van Vlaanderen van 792 tot 1120. Het is geen lange tekst: ze neemt in de uitgave van de *Monumenta Germaniae Historica* slechts vier pagina's in beslag.¹⁴⁴

In de *Genealogia Comitum Flandriae* schreef Lambert hoe de graaf van Vlaanderen zich goederen van gestorven *clerici* toe-eigende. Hij bouwde zijn relaas op rond twee brieven, die vermoedelijk enkel via zijn encyclopedie overgeleverd zijn. De eerste, die dateert uit 1092, schreef paus Urbanus II aan Robert I.¹⁴⁵ Daarin vroeg hij de graaf te stoppen met het ontvreemden van kerkbezit. God had Robert I veel gegeven, en Urbanus II vond de acties van de graaf dan ook getuigen van ondankbaarheid. De tweede brief, eveneens uit 1092, was volgens Lambert afkomstig van 'de geestelijken van Vlaanderen' en was gericht aan aartsbisschop Rainaldus van Reims. Daarin beklaagden ze hun lot, gaven ze de daden van Robert I en zijn dienaars weer, en smeekten de aartsbisschop om in te grijpen.¹⁴⁶ Lambert gaf de brieven integraal weer in zijn *Genealogia Comitum Flandriae* en verduidelijkte/contextualiseerde ze in drie zelfgeschreven fragmenten: één vóór de eerste brief, één tussen de twee brieven en één na de tweede brief. Ondertussen zijn beide brieven uitgegeven in de reeks *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio* van Giovanni Domenico Mansi en is de brief van Urbanus II ook uitgegeven in de *Patrologia Latina* van A. Migne.¹⁴⁷

Lamberts genealogie lijkt een betrouwbare bron. Ten eerste kwam Lambert zelf uit graafschap Vlaanderen en was hij, gezien zijn geboorte in of vóór 1077, minstens 13 jaar oud in 1090. Hij was dus waarschijnlijk getuige van de gebeurtenissen. Ten tweede was zijn kapittel volgens Derolez nauw betrokken bij de gebeurtenissen. Ten derde had Lambert toegang tot het nodige archiefmateriaal, namelijk de twee brieven.¹⁴⁸ Weliswaar verraadt zijn taalgebruik dat hij de daden van de graaf veroordeelt, maar mits enige voorzichtigheid blijft zijn getuigenis waardevol.

In de *Genealogia Comitum Flandriae* staat de volgende informatie. De graaf van Vlaanderen zond dienaars op zoek naar stervende *clerici*. Diens huizen eigende hij zich toe eenmaal die geestelijken gestorven waren. De families van de *clerici* werden verdreven. De dienaars noemt

¹⁴³ A. DEROLEZ, *The Making and Meaning of the Liber Floridus: A Study of the Original Manuscript, Ghent, University Library MS 92* (Studies in medieval and early renaissance art history, 76), Londen, 2015, 24-25.

¹⁴⁴ DEROLEZ, *The Making and Meaning of the Liber Floridus*, 110-111; LAMBERTUS SANCTI AUDOMARI, *Genealogia Comitum Flandriae*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, IX, Hannover, 1851, 308-312.

¹⁴⁵ DEROLEZ, *The Making and Meaning of the Liber Floridus*, 112.

¹⁴⁶ LAMBERTUS SANCTI AUDOMARI, *Genealogia Comitum Flandriae*, 310-311.

¹⁴⁷ *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, MIGNE ed., CLI, 356: brief 70; *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, MANSI ed., XX, 745-747.

¹⁴⁸ DEROLEZ, *The Making and Meaning of the Liber Floridus*, 112.

Lambert zelf *exactores, sattuiles et apparitores*. Die eerste term verwijst naar ambtenaren die schulden of belastingen ophalen, de twee andere naar gewapende dienaars.¹⁴⁹ De verdrijving van de families staat enkel in de commentaar van Lambert. Zijn bewoording, *heredes et familias*, erfgenamen en families, lijkt inderdaad op gezinnen te slaan. Volgens Lambert trok Robert I zich niets aan van de waarschuwing van Urbanus II. De *clerici* van Vlaanderen stuurden een brief om hulp naar de aartsbisschop van Reims, die op dat moment het concilie van Reims van 1092 voorzat. In de brief deden de geestelijken hun beklag over Robert I, die hen ‘als een leeuw verbrijzelde en verscheurde en hen als een draak met een slangachtige list omsingelde’.¹⁵⁰ De mannen van de graaf duiden ze net als Lambert aan met het woord *apparitores*, maar ook met *carnifices*, wat ‘beulen’ betekent. De graaf zou als verantwoording gezegd hebben dat hij wilde dat de *clerici* enkel met de eeuwige zaken bezig zouden zijn, en niet met de wereldlijke. Hij beweerde daarnaast dat slechte *clerici* geen *clerici* waren. De geestelijken moesten zich op het eeuwige in plaats van het aardse richten. Lambert schreef dat de aartsbisschop als reactie op de brief dreigde met een anathema voor de graaf, die uit angst inbond en zijn acties stopte.

De meeste historici die over de casus schreven, waren bekend met de brieven maar vermoedelijk niet met de tekst van Lambert van Sint-Omaars. Nochtans heeft Mansi in zijn *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio* de brieven uitgegeven samen met de commentaar van Lambert. Helaas is het niet duidelijk genoeg dat het over een bron gaat. Mansi verwees nergens naar de *Liber Floridus*.¹⁵¹ Omdat hij in het Latijn schreef, lijkt het alsof het gaat om commentaar of context die Mansi als onderzoeker geschreven heeft, terwijl het eigenlijk om bronfragmenten gaat. De lay-out werkt die verwarring nog meer in de hand. Mansi had waarschijnlijk een grote impact op de historiografie, omdat de andere auteurs die over de casus schreven zijn werk hadden gebruikt. Jacques-Paul Migne gaf de brief van Urbanus II uit zonder de rest van de *Genealogia Comitum Flandriae*.¹⁵²

De meeste historici die later over de gebeurtenis schreven, verwezen niet naar de tekst van Lambert, mogelijk omdat ze die niet kenden. Dat is het geval bij Barstow, Denzler, Odette Pontal en Karl-Joseph von Hefe. De enige uitzondering is Charles Verlinden, die een monografie publiceerde over Robert I van Vlaanderen. Die laatste drie auteurs vermeldden de gebeurtenis slechts kort en

¹⁴⁹ LAMBERTUS SANCTI AUDOMARI, *Genealogia Comitum Flandriae*, 310; J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, 2de uitg., I, Leiden, 2002, 67-68, 506; NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, II, 1225-1226.

¹⁵⁰ Eigen vertaling; [...] *tamquam leo conculat & devorat, & tamquam draco serpentina astutia circumvenit [...]*; LAMBERTUS SANCTI AUDOMARI, *Genealogia Comitum Flandriae*, 310.

¹⁵¹ Mansi wijzigde enkele details aan de tekst van Lambert van Sint-Omaars, maar die zijn verwaarloosbaar. Hij verwees wel naar een codex van de vijftiende/zestiende-eeuwse schrijver Jacobus Sirmundus, maar de verwijzing was vaag en het oeuvre van Sirmundus is heel uitgebreid. Bijgevolg heb ik niet kunnen achterhalen welk werk Mansi bedoelde; *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, MANSI ed., XX, 745.

¹⁵² *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, MIGNE ed., CLI, 356: brief 70.

feitelijk. Daarom is het niet nodig ze hier uitvoerig te bespreken. Denzler en Barstow daarentegen interpreteerden de casus en gebruikten ze in een argumentatie over de rol van wereldlijke heersers in de verspreiding van het celibaat. Denzler verwees naar de brief van de Vlaamse *clerici* in de uitgave van Mansi, Volgens Denzler ondersteunde Robert I de (celibaats-)politiek van paus Urbanus II om zelf de geestelijken in zijn graafschap te kunnen beroven en onderdrukken.¹⁵³ Barstow verwees enkel naar de brief van Urbanus II. Zij stelde Robert I voor als een ‘*persecutor of married clerics*’ die de vrouwen en kinderen van geestelijken uit hun huis zette. Ze schreef verder dat Robert I zich verantwoordde door een beroep te doen op ‘Gregoriaans’ ideeëngoed: namelijk dat men onkuise *clerici* niet als volwaardige geestelijken moest aanvaarden.¹⁵⁴

Wat klopt er van bovenstaande uitspraken? Barstow heeft gelijk als ze schrijft dat de graaf van Vlaanderen de families van geestelijken uit hun huis liet zetten. Die conclusie volgt echter uit Lamberts commentaar in de *Genealogia Comitum Flandriae*, terwijl Barstow enkel naar de brief van Urbanus II verwees. Verder is de uitspraak van Denzler bedenkelijk: hij gaf Robert I als voorbeeld van een graaf die Urbanus II steunde, terwijl de paus hem juist probeerde tegen te houden. Wel schatte Denzler de motieven van de graaf juist in.

De grote vraag is of de graaf inderdaad, zoals Barstow schreef, de celibaatswetgeving als verantwoording voor zijn acties gebruikte. In de brief van de Vlaamse *clerici* staat dit slechts vaag omschreven, zonder expliciete verwijzing naar het klerikaal huwelijk. Toch kan de uitspraak op zijn minst deels daarover gaan. Het is aannemelijk dat Robert I met ‘slechte *clerici*’ verwees naar de zonden uit de toenmalige tijdsgeest en dat waren vooral simonie en het klerikaal huwelijk. Dat laatste was inderdaad nog een probleem in het graafschap Vlaanderen: dat bleek eerder in dit hoofdstuk en het blijkt opnieuw uit de *Genealogia Comitum Flandriae*, waarin Lambert de families van *clerici* vermeldt.¹⁵⁵ Het zou ook verklaren waarom de geestelijken zo vaag bleven in hun brief. Mogelijk waren de auteurs, zoals Lea suggereerde, zonen van de getroffen priesters. Toegeven dat ze een inbreuk op de celibaatswetgeving vormden, zou hun zaak niet vooruithelpen.

Historici die deze casus bestudeerden, verwezen tot nu toe dus vaak naar het verkeerde bronnenmateriaal. Daarom was het nodig om ze opnieuw te analyseren, deze keer mét de *Genealogia Comitum Flandriae*. De conclusie is dat Robert I zijn bezit wilde vergroten door het *ius spoli* uit te oefenen. Blijkbaar waren veel van de gestorven *clerici* gehuwd en zette Robert I hun families buiten. Uiteindelijk verantwoordde hij zich door te verwijzen naar ‘Gregoriaanse’ idealen zoals het celibaat.

¹⁵³ DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, 75-76.

¹⁵⁴ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 81-82

¹⁵⁵ LAMBERTUS SANCTI AUDOMARI, *Genealogia Comitum Flandriae*, 310.

De consequenties daarvan zijn groot: zelfs als Robert I andere idealen had, dan betekende dat nog steeds dat gehuwde geestelijken, hun vrouwen en kinderen een grote kans liepen om het slachtoffer te worden van zulke aanvallen.

7. Conclusie

Uit dit hoofdstuk blijkt dat in de jaren '70 van de elfde eeuw het celibaat ook in Kamerijk-Atrecht een probleem was, zowel in het Kamerijkse als het Atrechtse gedeelte. Daarvoor zijn verschillende aanwijzingen, waarvan de sterkste uit de brief van de Kamerijkse geestelijkheid uit 1077/1078 en de brief van Manasses II uit 1100 komen. Die tweede brief toont trouwens aan dat die toestand zo bleef in Atrecht tot 1100. Voor Kamerijk zijn er concrete gevallen van gehuwde geestelijken, eventueel met zonen, die hun positie konden behouden. Het lijkt erop dat het klerikaal huwelijk nog niet uitgeroeid was in 1092.

Nochtans probeerden verschillende partijen het verplichte celibaat ingang te doen vinden. Net als in de bisdommen Luik en Terwaan gaf het lekenvolk gehoor aan de boycot van Gregorius VII. Ten laatste voor juni 1078, de *terminus antequem* voor de brief van de Kamerijkse geestelijken, legde Gerard II het celibaat op in zijn bisdom, blijkbaar zonder veel succes. Volgens de brief deed hij dat vooral vanwege de druk uit pauselijke hoek. Dat lijkt overeen te komen met de toenmalige kerkelijk-politieke realiteit en met de visie van Van Mingroot en Ott.¹⁵⁶

Uit de uitleg van Barstow blijkt dat die druk later wel eens kan zijn weggevallen. Vanaf 1079 focuste Gregorius VII zelf minder op de implementering van het celibaat. Zijn strijd met keizer Hendrik IV bleef voortgaan, en om die te winnen moest hij zich daarop concentreren en zelfs bepaalde concessies doen. De periode van 1080 tot de vroege jaren 1090 noemde Barstow 'a difficult period for the enforcement of celibacy'. Volgens haar was die tijd vooral vruchtbaar voor theorievorming rond en polemische geschriften voor het celibaat, maar niet voor de effectieve handhaving.¹⁵⁷ Als Gerard II zodra die druk weg was niet meer handelde tegen het priesterhuwelijk, zou dat twee zaken verklaren: waarom gedurende zijn episcopaat een groot aantal gehuwde geestelijken en zonen daarvan hun functie behielden en waarom de celibaatskwestie verdween uit de Kamerijks-Atrechtse bronnen vanaf ca. 1080. De conclusie dat Gerard II tegen het celibaat was, is voorbarig. Er zijn immers veel redenen om

¹⁵⁶ Zie eerder, 22-23.

¹⁵⁷ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 75, 79.

de celibaatswetgeving wel of niet toe te passen. Wat dit hoofdstuk wel suggereert, is dat de druk vanuit Rome op zijn minst een belangrijke factor was.

Ten slotte wees dit hoofdstuk op de mogelijke rol van wereldlijke heersers, met als voorbeeld Robert I van Vlaanderen. Hij probeerde zijn *ius spoli* uit te oefenen en zijn argument over het celibaat was hoogstwaarschijnlijk slechts een middel om zich te verantwoorden. Toch is dit belangrijk, want als graven en vorsten de ‘Gregoriaanse’ hervormingsidealen zo voor hun eigen doelen konden gebruiken, had dat consequenties voor de veiligheid van wie die idealen niet toepaste. In dit geval waren het de families van gestorven priesters die het moesten ontgelden.

Hoofdstuk 4: Atrecht en Kamerijk na de splitsing, 1093-1115

1. Context

Aan het einde van het episcopaat van Gerard II was er in het Atrechtse gedeelte van het dubbelbisdom veel animo voor een mogelijke onafhankelijkheid. De stad Atrecht was de stad Kamerijk op economisch vlak voorbijgestoken en ook andere steden binnen het gebied zoals Dowaaï en Lens deden het goed. Het kamp dat Atrecht als apart bisdom wilde, zag die droom niet als een oprichting maar als een heroprichting. Atrecht zou volgens hen een apart bisdom zijn geweest in de vroege middeleeuwen. Of dat ook klopt, daar is discussie over onder historici. In 1092 stelden Atrechtse geestelijken in Rome hun plannen voor. Paus Urbanus II gaf meteen zijn steun: hij zag in deze onderneming immers zijn kans om Atrecht te onttrekken aan de invloed van de Duitse keizer, onder wiens gezag de bisschopsstad Kamerijk en het grootste gedeelte van het diocees viel. Zo zou hij in Noord-Frankrijk een bisschop kunnen krijgen die gewonnen was voor de verspreiding van de ‘Gregoriaanse’ hervormingsidealen. Ook de graven van Vlaanderen, Robert I en Robert II, steunden het initiatief. Omdat het Atrechtse deel van het dubbelbisdom grotendeels in hun graafschap lag, hadden ze er alle baat bij om het aan Kamerijkse invloed te onttrekken.¹⁵⁸

Op 20 maart 1093 vond een concilie plaats in Reims waar de kwestie van een mogelijk nieuw diocees op de agenda stond, maar er viel nog geen beslissing. Nadat die maand de Atrechtse partij zich, in tegenstelling tot de Kamerijkse partij, op tijd had aangemeld bij Urbanus II voor een verdediging, beval de paus aartsbisschop Rainaldus van Reims om een bisschop te laten verkiezen. De geestelijken van Atrecht schoven onder anderen een zekere Lambert naar voren, die op 10 juli 1093 door het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Atrecht verkozen werd tot bisschop van het nieuwe bisdom. De aartsbisschop bleef echter zo lang de consecratie uitstellen dat Lambert uiteindelijk naar Rome moest om daar in maart 1094 door de paus zelf gewijd te worden en een bul te accepteren die de oprichting van een apart bisdom Atrecht bekrachtigde.¹⁵⁹

Lambert behoorde tot een adellijke familie, waarschijnlijk de familie van de graven van Guînes. Zijn kerkelijke carrière begon in de abdij van Sint-Kwinten van Beauvais als leerling van Ivo van Chartres. Vanaf 1079 was hij kanunnik in het Sint-Pieterskapittel van Rijsel, waar hij vóór 1088 ook

¹⁵⁸ *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 10-12; *Les Chartes des évêques d'Arras*, TOCK ed., XXXI-XXXIII; RESNICK, ‘Odo of Cambrai and the Investiture Crisis’, 86-87.

¹⁵⁹ *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 13-14.

cantor werd. Tijdens zijn episcopaat had Lambert een goede relatie met onder anderen de paus, graaf Robert II van Vlaanderen (1093-1111) en de koningen van Frankrijk, Filips I (1059-1108) en Lodewijk IV (1108-1137).¹⁶⁰ In het algemeen had hij de reputatie vroom en geleerd te zijn. Verder wordt zijn episcopaat gekarakteriseerd door goede contacten met reguliere kanunniken. Lambert kende verschillende huizen van reguliere kanunniken privileges toe en deed zelf ook meerdere stichtingen.¹⁶¹ Verder staat hij bekend in de literatuur als een groot hervormer, wat niet verwonderlijk is. Het plaatsen van een hervormingsgezinde bisschop in Noord-Frankrijk was één van de motivaties voor Urbanus II om de afsplitsing van Atrecht in 1093 te steunen. Bisschop Lambert was vanaf 1108 zwaar ziek en overleed uiteindelijk in 1115.¹⁶²

Ondertussen waren in Kamerijk door verschillende groepen twee rivaliserende bisschoppen aangesteld in 1093. De ene, Walcher, was verwant met bisschop Radbod II (1068-1098). Die haalde Walcher (1093-1106) naar het bisdom Doornik waar hij aan de kathedraalschool kon studeren. Later oefende Walcher de functie van thesaurier uit, vanaf 1080 in Doornik en minstens vanaf 1086 in Noyon. Vanaf 1086 was hij aartsdiaken van Brabant in het bisdom Kamerijk-Atrecht. Door zijn afkomst uit de familie Oisy, die de kastellanen van Kamerijk leverde, had hij een belangrijke band met het bisdom en was hij een aantrekkelijke kandidaat-bisschop voor keizer Hendrik IV. Daarnaast kon hij rond 1092 in het bisdom Kamerijk op veel aanhangers rekenen omdat hij zich had verzet tegen de oprichting van het bisdom Atrecht. De andere bisschop was Manasses (1093-1103). Hij was afkomstig van de familie Eu-Soissons en was een ‘buitenstaander’ zonder sterke basis in het bisdom Kamerijk. Wel had hij de steun van paus Urbanus II, graaf Robert II van Vlaanderen en Manasses II, aartsbisschop van Reims (1096-1106); met die laatste was hij trouwens verwant. Urbanus II zette in 1095 op het concilie van Clermont bisschop Walcher af wegens simonie, lekeninvestituur (door keizer Hendrik IV) en omwille van zijn verzet tegen de scheiding van Kamerijk en Atrecht. Walcher weigerde die beslissing te aanvaarden, waardoor er een constante strijd was tussen hem en Manasses om de macht in Kamerijk. Tot midden 1097 kon Walcher de macht behouden in het bisdom Kamerijk.¹⁶³ Daarna had Manasses, met enkele onderbrekingen, van midden 1097 tot en met 1101 het bisdom in handen. Walcher kon de bisschopszetel daarna terug innemen. Tegen 1103 leek er geen kans meer te

¹⁶⁰ *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 18, 22.

¹⁶¹ B. MEIJNS, ‘La reorientation du paysage canonial en Flandre et le pouvoir des évêques, comtes et nobles (Xie siècle-première moitié du XIIe siècle)’, *Le Moyen Age*, 112 (2006), 116 ; *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 48-49.

¹⁶² Volgens Giordanengo was Lambert ook aartsdiaken in het bisdom Terwaan, maar Delmaire spreekt dat tegen ; *Le Registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 18, 22-23; *Les Chartes des évêques d’Arras*, TOCK ed., XXXIV; B. DELMAIRE, ‘Lambert de Guînes’, *Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastiques*, XXX, Parijs, 2008, 25-30.

¹⁶³ Volgens Resnick kon Walcher pas in 1095 de stad Kamerijk betreden, volgens Van Mingroot al in 1093; RESNICK, ‘Odo of Cambrai and the Investiture Crisis’, 88;

komen voor Manasses. Daarom besloot paus Paschalis om Manasses over te plaatsen en hem aan te stellen tot bisschop van Soissons.¹⁶⁴

In 1105 schoof Paschalis II Odo als kandidaat voor de bisschopszetel van Kamerijk naar voren. Odo was abt van de Sint-Maartensabdij van Doornik en had de reputatie heel streng en vroom te zijn. In 1107 gaf Walcher zijn aanspraak op de bisschopszetel van Kamerijk op, maar dat betekent niet dat Odo een makkelijk episcopaat had. Hij weigerde de investituur van Hendrik IV te ontvangen en kon dus niet meteen na zijn consecratie in 1105 zijn bisdom betreden. De bronnen zijn niet eenduidig, maar het lijkt er volgens Resnick en Van Mingroot op dat Odo in 1106 zijn bisdom kon betreden dankzij de hulp van Robert II, maar dat hij wegens tegenstand van de Duitsgezinde partij in Kamerijk weer moest vertrekken eind 1107. Dat was definitief: hij bleef zijn bisschoppelijke taken uitoefenen in ballingschap, tot Paschalis II hem in 1112 onder druk van Hendrik V afzette. Odo overleed in 1113, waarna de bisschopszetel twee jaar leeg bleef.¹⁶⁵

Paus Paschalis II (1099-1118) zal een rol spelen in dit hoofdstuk, maar eigenlijk lag de focus tijdens zijn regeerperiode niet op het celibaat. Hij had immers zijn handen vol met problemen van lekeninvestituur. Wel bevestigde hij de wetgeving van zijn voorgangers en was hij niet minder streng dan hen.¹⁶⁶ In 1096 volgde Manasses II Rainaldus op als aartsbisschop van Reims. Voor hij aartsbisschop werd, was hij proost van het kathedraalkapittel van Reims en daarnaast ook thesaurier. Net als Rainaldus van Bellai was hij van adellijke afkomst. Wat hij ook met zijn voorganger gemeen had, was dat hij een heel actief aartsbisschop was en veel synodes voorzat. Het is opvallend dat hij in zijn hele regeerperiode geen enkele abdij gesticht of hervormd heeft. Manasses II stierf in 1106 en werd uiteindelijk opgevolgd door Rudolf de Groene, die aan zou blijven tot 1124.¹⁶⁷

2. Erfelijkheid binnen de Kerk van Atrecht

De eerste brief die ons informatie verschaft over het celibaat in het bisdom Atrecht is geschreven door Manasses II, aartsbisschop van Reims, in 1099 of 1100 aan bisschop Lambert van Atrecht. De brief handelt over twee zaken. De eerste gaat over een zekere Galterus, die zijn vrouw had verstoten omdat ze overspelig was geweest. Manasses spoorde Lambert aan om de man toe te staan kanunnik te worden,

¹⁶⁴ RESNICK, 'Odo of Cambrai and the Investiture Crisis', 87-90; E. VAN MINGROOT, 'Een decennium uit de geschiedenis van de stad Kamerijk (1092-1102/1103). De voornaamste acteurs', J.-M. DUVOSQUEL en A. DIERKENS red., *Villes et campagnes au moyen âge: Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, 716-719.

¹⁶⁵ RESNICK, 'Odo of Cambrai and the Investiture Crisis', 90-95; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, I, 41.

¹⁶⁶ DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, 77; BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 98.

¹⁶⁷ DEMOUY, *Genèse d'une cathédrale*, 617-619.

aangezien er geen fout was begaan tegen het canoniek recht. Hij had immers zijn vrouw pas verstoten nadat zij overspel gepleegd had. Een voorwaarde was dat Galterus niet mocht hertrouwen zo lang zijn voormalige echtgenote nog leefde.¹⁶⁸

Uit de tekst is het niet helemaal duidelijk of Galterus een leek of een geestelijke was. De aanspreking *frater* en de uitspraak dat hij *clericatum admissus* was, doen eerder vermoeden dat hij een geestelijke was.¹⁶⁹ Ott vertaalde ook dat hij het recht had gekregen door het overspel van zijn vrouw [...] *to send her away and to maintain any [clerical] vow to the Lord, excepting that, as long as she is alive, he cannot remarry.*¹⁷⁰ Het woord *maintain* in deze Engelse vertaling wijst er op dat Galterus al voor de scheiding een gelofte had afgelegd. Het Latijnse woord *exsequendi* heeft echter ook andere betekenissen, zoals nastreven, uitoefenen of vervullen.¹⁷¹ Giordanengo beweerde, weliswaar zonder argumentatie, dat Galterus nog een leek was, wat inderdaad plausibel lijkt. Het zou verklaren waarom Lambert nog aangespoord moest worden om hem te accepteren als kanunnik. Een leek die kanunnik wilde worden, moest als één van de voorwaarden celibatair zijn volgens het kerkelijk recht.¹⁷² Maar het kerkelijk recht verbood ook mannen die een gelofte wilden afleggen om hun vrouw zomaar te verstoten. Om uiteen te gaan was wederzijdse toestemming nodig.¹⁷³ Of het hier ging om een reguliere of seculiere kanunnik, is niet duidelijk. Gezien de betrokkenheid van bisschop Lambert gaat het vermoedelijk over het kathedraalkapittel van Atrecht. In charters uit 1101 en 1106 komt er inderdaad een kannunik genaamd Gualterus voor, in het tweede charter *Gualteri Atrebatensis* genoemd. In een charter uit 1103 komt de kannunik Walterus voor.¹⁷⁴ Omdat de namen Walterus, Galterus en Gualterus zo nauw verbonden zijn, is de kans groot dat het gaat om de man in deze brief.¹⁷⁵

Belangrijker voor dit hoofdstuk is het tweede deel van de brief. Daarin berispte Manasses Lambert vanwege de [...] *hereditary succession to the second, third, and fourth generation [...]* van [...] *church investiture of prebends and altars [...]*, wat hij als een ongeziene en vreselijke praktijk

¹⁶⁸ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56.

¹⁶⁹ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56.

¹⁷⁰ [...] *libera ei omnino eam dimittendi et quodlibet votum exequendi tantum in Domino data est potestas, praeter hoc quod, ea vivente, alteram ducere non potest*; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters': brief II.

¹⁷¹ Exequendi is een verbuiging van exequor, een alternatieve vorm van exesequor; *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, H. ANTONY red., III, München, 2007, 1691-1692; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56.

¹⁷² *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405 (noot 1).

¹⁷³ CUSHING, *Reform and the Papacy in the Eleventh Century*, 98.

¹⁷⁴ *Les chartes des évêques d'Arras*, TOCK ed., 14-17, 19-20: charter 8, 9, 11.

¹⁷⁵ *Dictionary of Medieval Names from European Sources*, 'Walter'.

beschouwde.¹⁷⁶ De kwestie van de *altaria* is ingewikkeld en historici zijn er nog steeds niet volledig achter hoe dit systeem werkte. De persoon die het *altare* in leen hield, kreeg één derde van de tienden van een kerk en het recht om een pastoor aan te stellen. De *altare* kon ook doorgegeven worden aan een *persona*, die dan de inkomsten kreeg en de taak had om de kerk te beschermen. De *persona* was altijd een geestelijke, maar de houder van het *altare* was dat niet altijd. Wanneer Manasses II het heeft over het erfelijk doorgeven van het *altare*, zegt dat dus niet per se iets over de celibaatskwestie.¹⁷⁷

Voor prebenden liggen de zaken anders. Een prebende was een inkomen dat verbonden was aan een functie in de Kerk. Dat een prebende, en daarbij hoogstwaarschijnlijk de bijhorende kerkelijke functie, erfelijk werd doorgegeven impliceert dat er *clerici* waren die relaties hadden waaruit kinderen voortkwamen. Het is aannemelijk dat de aartsbisschop geen brief voor één of enkele gevallen zou sturen. Dit deel van de brief levert dus bewijs dat er een niet te verwaarlozen hoeveelheid zonen van *clerici* aanwezig was in Atrecht rond de eeuwwisseling. Ze toont ook mooi één van de motivaties van hervormers voor de celibaatsverplichting aan: de angst dat er kerkbezittingen verloren zouden gaan aan de vrouwen en kinderen van geestelijken.¹⁷⁸

De implicaties van de brief gaan nog verder terug in de tijd. Rond 1100 waren de zonen in kwestie oud genoeg om een prebende te ontvangen en om een functie op te nemen, ervan uitgaande dat die ook erfelijk werd doorgegeven. Een kind kan geen kerkelijke functie opnemen en Lambert was nog maar zes à zeven jaar bisschop in 1100. De conceptie van de kinderen vond dus waarschijnlijk plaats voor het episcopaat van Lambert en dateert met andere woorden van het episcopaat van Gerard II of één van de eerdere bisschoppen van het dubbeldiocees Kamerijk-Atrecht. Een opvolging van drie generaties zou op zijn minst moeten dateren van het episcopaat van Lietbert en één van vier generaties zelfs van de regeerperiode van bisschop Gerard I (1012-1051) of vroeger.

De brief heeft dus verregaande implicaties, maar klopt de inhoud wel? De essentie van de brief, dat zonen van geestelijken prebendes erfden, klopt hoogstwaarschijnlijk. Ten eerste zou het nutteloos zijn voor Manasses om dat deel van de brief te schrijven als er geen reëel probleem was. Ten tweede bevestigt een latere brief van Paschalis II dat rond 1104 er nog steeds niet-celibataire geestelijken waren in Atrecht.¹⁷⁹ Als de essentie van de brief klopt, rest nog de vraag in welke mate Manasses

¹⁷⁶ [...] *quod in ecclesia vestra et de prebendis et de altaribus in secundam et tertiam et quartam personam haereditaria successione fiat investitura [...]*; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters': brief II.

¹⁷⁷ M. CARNIER, *Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300: een institutionele studie*, 2 dln., Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis, 1996, 142-143; B. GOYVAERTS, *Tussen confirmatie en consolidatie: Een studie van Gerald van Villers, bisschop van Doornik (1149-1166)*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Onderzoekseenheid Geschiedenis, 18.

¹⁷⁸ PARISH, *Clerical Celibacy in the West*, 90; BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 40.

¹⁷⁹ Zie verder, 53.

overdreef. Zijn woordgebruik, met termen als *depraved and unheard-of custom* en *an abomination*, wijst al op zijn zeer partijdige instelling.¹⁸⁰ Enerzijds is het dus mogelijk dat de casussen van drie of vier generaties waarover hij schreef ofwel overdrijvingen waren, ofwel een klein aantal voorbeelden dat hij veralgemeende. Anderzijds is het scenario van een derde en een vierde generatie wel realistisch. Hoe meer generaties van *clerici* voorafgaan aan een zoon in 1100, des te verder we teruggaan in de tijd. De derde en vierde generatie dateren waarschijnlijk van het episcopaat van de voorgangers van Gerard II, en die ondernamen geen actie tegen het celibaat. Koyen besloot in zijn studie van de pre-Gregoriaanse hervorming in Kamerijk dat Lietbert geen of nauwelijks actie ondernam om het celibaat ingang te doen vinden. Gerard I lette volgens hem meer op de zeden van de Kamerijkse clerus, maar zijn voorbeelden gingen zelden over *clerici* die enkel het celibaat overtraden. Dat Gerard I specifiek tegen zogenaamd ‘nicolaïsme’ optrad, lijkt Koyen niet te kunnen staven.¹⁸¹ Logisch, want op dat moment stond de celibaatskwestie niet zo centraal als later in de elfde eeuw. Pas met de stroomversnelling onder Gregorius VII kwam er actie tegen het klerikaal huwelijk in Kamerijk-Atrecht, tijdens het episcopaat van Gerard II.

Manasses schuwde beschuldigende woorden niet. Hij was [...] *struck with amazement that your fraternity should so feebly resist such a depraved and unheard-of custom.*¹⁸² Hij legde de schuld dus grotendeels bij bisschop Lambert. Daaruit concluderen dat die tegen de celibaatswetgeving was, zou te kort door de bocht zijn. Mogelijk was hij vóór de handhaving van het verplichte celibaat, maar had hij nog geen mogelijkheid gevonden om definitief een einde te maken aan de toestanden die Manasses beschreef. Het optreden tegen eeuwenoude gebruiken is immers niet gemakkelijk. De conclusies die uit deze brief volgen zijn dus volgende. Ten eerste waren er rond 1100 een aanzienlijk aantal zonen van priesters en andere wijdingen die een functie in de Atrechtse Kerk vervulden, tegen de celibaatswetgeving in. Ten tweede waren die zonen het resultaat van de seksuele relaties van geestelijken tijdens het episcopaat van Gerard II en zijn voorgangers. Ten derde had bisschop Lambert rond 1100 nog geen succesvolle actie willen of kunnen ondernemen tegen de erfelijke doorgave van *altaria* en prebendes of tegen het klerikaal huwelijk. Dat hoeft niet te verwonderen aangezien zulke gewoontes blijkbaar al heel oud waren en Lambert nog maar zes jaar bisschop was.

¹⁸⁰ [...] *tam pravo et inaudito usui* [...] en [...] *nefarium* [...]; Le registre de Lambert, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56; Vertaling uit OTT, Episcopus, ‘Papal and episcopal letters’: brief II.

¹⁸¹ KOYEN, *De Prae-Gregoriaanse Hervorming te Kamerijk*, 69-73, 94-96.

¹⁸² [...] *magna admiratione concutimur quod tam pravo et inaudito usui fraternitas verstra minime restiterit.*; Le registre de Lambert, GIORDANENGO ed., 404-405: E. 56; Vertaling uit OTT, Episcopus, ‘Papal and episcopal letters’: brief II.

3. De geplande interventie door graaf Robert II van Vlaanderen

Een tweede brief is eveneens afkomstig van Manasses II van Reims en is gericht aan Robert II, graaf van Vlaanderen. Dat document is zowel relevant voor Atrecht als Kamerijk, maar komt hier aan bod om de volgorde van de brievencollectie van Ott te behouden. Volgens Ott dateert de brief waarschijnlijk van 1100, kort nadat Robert terugkwam van zijn deelname aan de Eerste Kruistocht van 1096-1099.¹⁸³ In de brief komt de aartsbisschop terug op bepalingen gemaakt op het concilie van Sint-Omaars in juli 1099. Daar werd het volgende beslist:

*[...] nous nous souvenons que nous avons fait mention des prêtres et de tous les clercs d'autres ordres mariés, proposant, sans l'accord et le conseil de ces mêmes évêques qui sont nos collègues, que si leur femmes ne se détournaient pas de ce genre de vie commune, une fois l'excommunication prononcée, il fallait que vous et tous vos autres grands seigneurs vous les arrêtiez.*¹⁸⁴

Op die beslissing kwam echter kritiek van *clerici* die daarin een schending van hun autonomie zagen. Daarom, aldus de brief, moesten Robert en zijn magnaten afzien van het schaden van geestelijken en het wegnemen van hun vrouwen, tenzij een bisschop alsnog toestemming gaf om die actie in zijn bisdom uit te voeren. Manasses had verder geoordeeld dat de bisschoppen in hun synodes de celibaatskwestie dringend op de agenda moesten plaatsen en als dat niet hielp, ze toch nog de hulp van de graaf van Vlaanderen mochten inroepen.¹⁸⁵

Van de bijeenkomst in Sint-Omaars zijn de *canones* bewaard en uitgegeven door Giordanengo.¹⁸⁶ Uit de tekst blijkt dat de bijeenkomst plaatsvond in 1099 op vraag van Robert II en dat aartsbisschop Manasses II van Reims en de bisschoppen van Kamerijk, Atrecht, Terwaan en Noyon aanwezig waren. Het concilie vernieuwde de godsvrede van Soissons gesloten in 1093.¹⁸⁷ Aangezien Robert II tot 1100 in het Oosten verbleef, lijkt het erop dat dit alles gebeurde onder het oog van zijn

¹⁸³ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59; OTT, Episcopus, 'Papal and episcopal letters': brief III.

¹⁸⁴ [...] *mentionem fecisse nos meminimus, absque consensu consilioque eorundem coepiscoporum nostrorum, conjuges eorum, nisi ab hujusmodi consortio declinarent, vobis caeterisque principibus vestris capiendas post factam excommunicationem exponentes*; Vertaling uit GIORDANENGO ed., *Le registre de Lambert*, E. 59. Ott was in zijn Engelse vertaling de woorden [...] *absque consensu consilioque eorundem coepiscoporum nostrorum* [...] vergeten te vertalen. Vandaar de keuze voor de Franse vertaling van Giordanengo.

¹⁸⁵ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59; OTT, Episcopus, 'Papal and episcopal letters': brief III.

¹⁸⁶ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 223-228: C. 62.

¹⁸⁷ PONTAL, *Les conciles de la France*, 240 (noot 3); J.M. DE SMET, *De "Paces Dei" der bisdommen van het graafschap Vlaanderen (1024-1119): kritische studie en tekstuitgave*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Departement Geschiedenis, 1956, 1; Het doctoraat van De Smet bevat een aparte paginanummering voor elk 'artikel'. Hier gaat het over 'Eerste deel, hoofdstuk IV, artikel I'.

vrouw Clementia, die van 1096 tot 1100 de regering van Vlaanderen op zich nam.¹⁸⁸ De *canones* van het concilie bevatten op zich geen verwijzingen naar het klerikaal huwelijk. Dat betekent niet dat de brief per se niet klopt: het kan een maatregel zijn die in de marge van het concilie genomen is.

Het plan uit de brief kwam aan bod in de reeds bestaande literatuur, namelijk bij Barstow, Meijns en Pontal, maar de aandacht die het kreeg is miniem en de implicaties ervan verdienen verder onderzoek.¹⁸⁹ Ten eerste was het plan op zich niet onrealistisch, zo getuigt de expansiedrang die Robert II vooral de jaren erna toonde. Zoals zijn vader naar Henegouwen uitbreidde, richtte Robert II zich op Kamerijk zelf. In verschillende stappen wist hij zijn invloed in de regio te vergroten, vaak door acties uit te voeren die de steun van de paus hadden. In 1102 viel hij Kamerijk binnen op vraag van Paschalis II, om bisschop Walcher, benoemd door de keizer en dus vijand van de pauselijke partij, te verdrijven. In 1105 trad een nieuwe bisschop aan in Kamerijk, namelijk Odo, maar de Duitsgezinde partij verdreef hem al snel. Het was Robert II die Odo in 1106 hielp om zijn plaats terug in te nemen, weliswaar tot die kort daarna weer moest vluchten. Het jaar 1107 vormt het hoogtepunt: daarin verwierf Robert het burggraafschap van Kamerijk en werd hij heer van Cateau-Cambrésis.¹⁹⁰ Bovenstaand overzicht is teleologisch en argumenteert vanuit gebeurtenissen die later pas plaatsvonden, maar die tonen wel aan dat Robert II net als zijn vader interesse had in Kamerijk, dat hij samenwerkte met het pausdom en dat hij de wapens niet schuwde. Des te realistischer is het dat Robert echt zou hebben deelgenomen aan het plan van 1099: de voorbeelden na 1099 zijn een uiting van een instelling die hij waarschijnlijk al langer had. Ook is het waard te vermelden dat de toon in de brief van Manasses II ongewoon vriendelijk en warm was. Volgens Ott waren de twee dan ook vrienden. Als Manasses II en Robert II zulke goede contacten onderhielden, is het des te realistischer dat hij aan diens plannen zou hebben meegedaan.¹⁹¹

Ten tweede ging er, zelfs als de aanval er nooit zou komen, een enorme dreiging uit van de brief voor de getrouwde *clerici* in de bisdommen van het aartsbisdom Reims. Uit de brief bleek immers dat de aartsbisschop plots wel héél radicale maatregelen wilde nemen. De verwoording van de ‘hulp’ van de graaf in de brief is al heel dreigend. Enerzijds gaf de aartsbisschop zijn clerus nog een kans: als ze haar levenswijze aanpaste, moest geen enkele bisschop de hulp van de Vlaamse graaf inroepen.

¹⁸⁸ G. GRADESZ HELLINGA, *Graven van Vlaanderen: Vlaamse vorsten in woord en beeld, 862-1795*, Zutphen, 2013, 54; T. DE HEMPTINNE, ‘Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns 1070-1244’, D.P. BLOK e.a. red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, II, Haarlem, 1982, 373-374.

¹⁸⁹ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 100; MEIJNS, ‘Opposition to Clerical Continence’, 257; PONTAL, *Les conciles de la France*, 240-241.

¹⁹⁰ VERBRUGGEN, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen*, 160-161; H.P.H. JANSSEN, *Kalendarium: geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen*, 9de uitg., Utrecht, 1999, 38; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, I, 17, 41; DE HEMPTINNE, ‘Vlaanderen en Henegouwen’, 373-374.

¹⁹¹ OTT, *Episcopus*, ‘Papal and episcopal letters’: brief III.

Anderzijds worden de consequenties bitter hard verwoord, met connotaties van fysiek geweld. De graaf mocht geen *clerici* molesteren of door zijn magnaten laten schaden, of hun vrouwen achtervolgen...tenzij hij daar toestemming voor had van de bevoegde bisschop. De brief impliceert, door te zeggen wat de graaf vooralsnog niet mocht doen, ook wat de graaf met toestemming van de bisschop wél mocht doen.¹⁹²

Hoe wisten de *clerici* in de diocesen dan af van de brief? Ten eerste waren brieven in de middeleeuwen geen privéaangelegenheid, maar hadden ze een openbaar karakter. Hoe openbaar precies, daar zijn historici helaas nog niet uit.¹⁹³ Ten tweede waren er *clerici* van verschillende rangen aanwezig op het concilie. De *canones* vermeldden de aanwezigheid van [...] *une immense foule de clerics et de gens du peuple*.¹⁹⁴ Volgens de brief reageerden de *clerici* aan het begin van het concilie op de maatregelen, dus ze waren op de hoogte en konden het nieuws weer verspreiden onder hun collega's in hun eigen diocees.¹⁹⁵ Ten derde konden de bisschoppen de inhoud van de brief en het concilie zelf gebruiken als dreigmiddel op hun synodes. Dat de bisschoppen zelf met zo'n interventie konden dreigen, moet een enorme indruk hebben gemaakt, ten minste als de bisschoppen inderdaad zich inzetten om het celibaat in hun diocees te kunnen handhaven.

Op het concilie waren vier bisschoppen aanwezig: Lambert van Atrecht, Jan van Terwaan, Manasses van Kamerijk en Balderik van Noyon.¹⁹⁶ Wat vonden zij van het plan? Op het eerste zicht en op basis van de vertaling van Ott lijkt de conclusie logisch dat de bisschoppen alle vier het plan goedkeurden en betrokken waren bij het beslissingsproces. Ten eerste blijkt dat uit de woordkeuze:

*Moreover, when we held a meeting together with our fellow bishops at Saint Omer concerning the affairs and business of the church, we remember making mention of married priests and others in ecclesiastical orders, setting forth that [...].*¹⁹⁷

Tenzij dat een *pluralis majestatis* is, lijkt Manasses II een gezamenlijke beslissing te impliceren. Ten tweede was het normaal dat op een concilie beslissingen volgden uit een consensus. Dat dit plan het

¹⁹² *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59.

¹⁹³ CONSTABLE, *Letters and Letter-collections*, 22-25.

¹⁹⁴ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59.

¹⁹⁵ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59.

¹⁹⁶ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 223-228: C. 62.

¹⁹⁷ *Caeterum cum de ecclesiasticis utilitatibus et negotiis apud Sanctum Audomarum nobiscum una cum coepiscopis nostris sermonem habuissemus, de conjugatis presbyteris et caeteris ecclesiasticis ordinibus mentionem fecisse nos meminimus [...] declinarent [...]*; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59; Vertaling uit OTT, *Episcopus, 'Papal and episcopal letters'*, brief III.

resultaat is van een bijeenkomst van een aartsbisschop en vier bisschoppen, impliceert op zich al dat de deelnemers allemaal voorstander waren. De conclusie volgt dat Lambert van Atrecht het klerikaal huwelijk zo'n probleem vond dat hij een drastisch voorstel zoals dit steunde. Deze conclusie is echter het resultaat van een vergetelheid in de Engelse vertaling. Zoals eerder vermeld in voetnoot 20, ontbreekt de vertaling van de woorden *absque consensu consilioque eorundem coepiscoporum nostrorum* (zonder het akkoord of de raad van die medebisschoppen van ons) in de vertaling van Ott. Het zijn woorden met een grote betekenis, die de voorgaande conclusie volledig tenietdoen. Meijns en Pontal bespraken ook kort dit concilie en zij waren wél op de hoogte van deze woorden.¹⁹⁸ Sterker nog, volgens Meijns protesteerden de bisschoppen omdat hun autoriteit genegeerd werd. Dat slaat op het volgende citaat:

*Donc, après avoir pris conseil avec nos clercs, comme ces mêmes évêques nos collègues se plaignaient contre nous a cet sujet, reconnaissant que nous n'avions sur leurs diocèses aucun droit sans leur accord, [...].*¹⁹⁹

Helaas ontbreken ook de woorden *comme ces mêmes évêques nos collègues se plaignaient contre nous a cet sujet* in de vertaling van Ott.²⁰⁰ Meijns' conclusie dat de vier aanwezige bisschoppen niet akkoord gingen met het plan, klopt. Dat betekent niet per se dat de bisschoppen geen actie tegen de gehuwde geestelijken wilden ondernemen, of dat ze zelfs tegen de celibaatswetgeving zouden zijn. Hun gedachten daarover vallen niet uit deze brief af te leiden. De enige vaststaande conclusie, die niet mag verwonderen, is dat de bisschoppen een invasie in hun bisdom en het oppakken van de vrouwen van geestelijken aldaar een te radicaal plan vonden, om welke reden dan ook. Angst voor de reactie van hun clerus of het willen behouden van hun autoriteit zijn in ieder geval al begrijpelijke motieven.

Ten slotte bevat de brief bewijs voor een significante aanwezigheid van gehuwde *clerici* in de bisdommen van kerkprovincie Reims. Als die er niet waren, hadden het plan en de brief helemaal geen nut. Aangezien er tegenkanting kwam van de vier aanwezige bisschoppen, is de kans groot dat de plannen zeker op hun diocees van toepassing waren, wat er op wijst dat daar gehuwde geestelijken aanwezig waren. Het lijkt daarbij ook logisch dat de aartsbisschop de graaf van Vlaanderen vooral zou vragen voor de handhaving van het celibaat in de omgeving waar die invloed had, waaronder Kamerijk

¹⁹⁸ MEIJNS, 'Opposition to Clerical Continence', 257; PONTAL, *Les conciles de la France*, 241.

¹⁹⁹ *Igitur cum clericis nostris inito consilio, conquerentibus adversum nos super hoc eisdem coepiscopis nostris, nos nihil juris canonice eis praesidentibus absque assensu eorum in parochiis eorum habere recognoscentes*; vertaling uit *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59.

²⁰⁰ OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters', brief III.

en zeker Atrecht, maar dat is slechts speculatie. Dat Manasses II zijn *episcopi*, in meervoud, aanspoorde om het klerikaal huwelijk te veroordelen in hun synodes, geeft in ieder geval aan dat het probleem over verschillende bisdommen verspreid was.²⁰¹

4. Gehuwde diakens: Robert en Algisus van Atrecht

Ergens tussen 1102 en 1104, volgens J.S. Ott eerder tegen die laatste datum, horen we voor het eerst van Robert.²⁰² Legaat Richard van Albano schreef aan graaf Robert II een korte brief, bestaande uit een lofzang op bisschop Lambert van Atrecht en een waarschuwing omtrent *Robert, clerk of Arras— an obstinate rebel against his bishop, fornicating with a widow*.²⁰³ Richard schreef dat Robert II de clericus en zijn volgers als geëxcommuniceerd moest beschouwen en Lambert moest steunen in zijn strijd tegen hen. Op 21 maart 1104 schreef paus Paschalis II een brief aan Lambert, waarin hij schreef dat een zekere Algisus en Robert naar hem waren gekomen, blijkbaar zonder toestemming van Lambert, maar dat hij hen dat niet kwalijk mocht nemen. Er was blijkbaar een vrede gesloten tussen de twee mannen en hun tegenstanders. Verder moest Lambert, zoals zijn voorganger Gerard II, goed zijn voor Robert, die hem terug zou respecteren als bisschop.²⁰⁴ Op 5 december volgde een tweede brief met verschillende onderwerpen, waarin de casus van Robert en Algisus uitgebreider aan bod kwam. Beide *clerici* hadden een vrouw gehad, maar hadden haar verstoten en waren daardoor vergeven. Paschalis II spoorde Lambert dus aan om goed voor de twee geestelijken te zorgen.²⁰⁵ In 1104 schreef Lambert ook een brief naar Paschalis II, helaas zonder precieze datum, waarin hij alvast liet weten het oordeel van de paus rond ene Robert te zullen volgen, en vroeg om het definitieve oordeel.²⁰⁶

Dit is een mooie casus voor een onderzoek over het celibaat. Helaas bestaat er verwarring over de identiteit van Robert en Algisus: zijn de Roberts en Algisussen die in de brieven vermeld staan, wel steeds dezelfde? Ott ging ervan uit dat het in de drie brieven ging om één Robert en één Algisus. De laatste van de hierboven gepresenteerde brieven vermeldde hij niet.²⁰⁷ Giordanengo dacht dat de

²⁰¹ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 408-409: E. 59.

²⁰² *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E.82; OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters'.

²⁰³ *Robertum vero Atrebatensem dictum clericum viduae copulatum, episcopo suo obstinate rebellem, [...]*; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E. 82; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters', brief IV.

²⁰⁴ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 448-451: E. 86.

²⁰⁵ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E. 81.

²⁰⁶ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 446-449: E. 85.

²⁰⁷ OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters'.

Robert en Algisus in de tweede brief ondanks de homonymie niet dezelfde waren als die in de andere brieven. Volgens haar ging het buiten die brief dus wel constant over dezelfde Robert.²⁰⁸ Persoonlijk lijkt de theorie van Giordanengo me onwaarschijnlijk, al was het maar omdat Algisus helemaal niet zo'n veelvoorkomende naam was als Robert.²⁰⁹ Dat er twee duo's met die naam in hetzelfde jaar bij de paus zouden passeren, lijkt onwaarschijnlijk. We kunnen, zoals Ott al deed, ervan uitgaan dat de duo's 'Robert en Algisus' in de tweede en derde brief dezelfde personen zijn. In 1097 en 1101 ondertekenden zij charters van bisschop Lambert als kanunniken van het kathedraalkapittel van Atrecht.²¹⁰ Tegen 1104, zo vermeldt de derde brief, waren zij allebei diaken.²¹¹

Lea poneerde in 1867 nog een andere theorie. Hij dacht dat de eerste brief over een andere Robert ging dan de Robert die samen met Algisus naar Rome trok. Het zou inderdaad verklaren waarom Robert eerst een aparte brief kreeg en daarna in elke brief één extra keer vermeld werd.²¹² Anderzijds was de Robert uit de eerste brief gehuwd met een weduwe, wat de extra aandacht ook zou kunnen verklaren. De theorieën van Ott en Lea lijken even plausibel en een keuze maken is dan ook niet mogelijk. Wel is het mogelijk de volgende conclusies te trekken, die geldig zijn ongeacht welke van de twee vorige visies correct is.²¹³

Ten eerste wijzen de brieven op de aanwezigheid van op zijn minst een kleine hoeveelheid gehuwde geestelijken in Atrecht. Op het eerste zicht lijkt het te gaan om slechts twee geestelijken, drie als Robert inderdaad twee personen is. In de eerste brief staat echter dat graaf Robert II van Vlaanderen de clericus Robert als geëxcommuniceerd moest beschouwen *along with all of his backers*.²¹⁴ Ook hen moest de graaf van Vlaanderen als geëxcommuniceerd beschouwen. Het lijkt enkel voor lotgenoten van de geëxcommuniceerde Robert, dus gehuwde *clerici* en hun families, logisch om hem zo ver te steunen. Hoogstwaarschijnlijk was Algisus één van die *backers* uit de eerste brief. Ook vermeldenswaardig is dat de geviseerde *clerici* en eventueel hun families zich actief verzetten tegen de opgelegde celibaatswetgeving. Helaas blijkt de exacte aard van hun verzet niet uit de brieven, behalve dan het feit dat Robert en Algisus zich tot de paus wendden om hun zaak te bepleitten.

²⁰⁸ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 443, 450: E. 81 (noot 1, 2), E. 82 (noot 1), E. 86 (noot 1 en 3).

²⁰⁹ Dat lijkt toch te gelden voor Atrecht op basis van de subscriptiones van de charters van bisschop Lambert; *Les chartes des évêques d'Arras*, TOCK ed., 3-36: charter 1-23.

²¹⁰ *Les chartes des évêques d'Arras*, TOCK ed., 3-5, 14-15 : charter 1-2, 8.

²¹¹ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E. 81.

²¹² LEA, *History of Sacerdotal Celibacy*, I, 315.

²¹³ Bij het formuleren van de conclusies zijn de vierde brief en het fragment over Robert in de tweede brief buiten beschouwing gelaten, omdat die de celibaatskwestie niet vermelden en dus in theorie nog over een andere Robert kunnen gaan; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 446-451: E. 85, E. 86.

²¹⁴ [...] *cum omnibus suae partis complicibus* [...]; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E. 82.; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters', brief IV.

Ten tweede vormen de brieven een indicatie dat bisschop Lambert actief het klerikaal huwelijk in zijn diocees bestreed. In de eerste brief staat dat Robert, de geestelijke met een weduwe als vrouw, een *obstinate rebel against his bishop* was.²¹⁵ De graaf van Vlaanderen, Robert II, moest Lambert steunen als hij zulke gehuwde *clerici* excommuniceerde. De zin is voorwaardelijk, maar het werkwoord, *decreverit*, is voltooid verleden tijd.²¹⁶ Het lijkt er dus op dat de bisschop zelf al de excommunicatie had uitgesproken. Extra bewijsmateriaal komt uit de derde brief, waarin Paschalis II Lambert aanspoort goed voor Robert en Algisus, die ondertussen hun vrouw hadden verstoten, te zorgen.²¹⁷ Dat hij dat nog moet zeggen, lijkt erop te wijzen dat dat niet vanzelfsprekend was en dat Lambert de twee *clerici* niet goedgezind was. Dat Robert en Algisus überhaupt naar de paus gingen en hun zaak hogerop bepleitten, bevestigt het vermoeden dat de bisschop al actie tegen hen had ondernomen. In ieder geval zegevierde de celibaatswetgeving, want beide *clerici* zagen zich genoodzaakt hun echtgenote te verstoten.²¹⁸

Ten derde was het niet alleen bisschop Lambert die actie ondernam. In de vorige casus kwamen er twee actoren van buiten het bisdom héél prominent naar voren: Manasses II van Reims en Robert II van Vlaanderen. Bij deze casus zijn de voorbeelden minder extreem, maar is er ook duidelijk inmenging van buiten het bisdom. Rome hield zich immers met de zaak bezig, zowel legaat Richard van Albano als paus Paschalis II. Ook Robert II speelde alweer een rol. Richard verwachtte immers zijn steun bij de strijd tegen het klerikaal huwelijk in Atrecht. Welke vorm die steun moest aannemen, is niet duidelijk. Misschien was de steun van dezelfde aard als Gregorius VII aan Robert I van Vlaanderen vroeg in het vorige hoofdstuk, of zou het gaan over de mogelijkheid tot een militaire onderneming zoals voorgesteld op het concilie van Sint-Omaars in 1099.²¹⁹ In ieder geval blijkt uit die drie casussen duidelijk dat ook een wereldlijk heerser betrokken kon zijn bij de strijd tegen het klerikaal huwelijk.

Ten slotte geven de brieven informatie over het lot van twee vrouwen van geestelijken, of van drie indien de hypothese van Lea correct is. Robert en Algisus moesten hun vrouwen verstoten. Wat er daarna van hen geworden is, komt niet aan bod in de brieven. Aanwijzingen zoals deze over het lot van vrouwen van geestelijken komen in dit bronnencorpus helaas niet vaak voor. Enkel in de casus van graaf Robert I van Vlaanderen kwam reeds aan bod dat families, en dus ook vrouwen, van *clerici*

²¹⁵ [...] *episcopo suo obstinate rebellem* [...]; Vertaling uit OTT, *Episcopus*, 'Papal and episcopal letters', brief IV; *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E. 82.

²¹⁶ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 442-443: E. 82.

²¹⁷ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 448-451: E. 86.

²¹⁸ *Le registre de Lambert*, GIORDANENGO ed., 448-451: E. 86.

²¹⁹ Zie eerder, 49-53.

hun bezit verloren door de acties van de graaf.²²⁰ Omdat dat de twee enige indicaties in deze masterproef zijn, komt het thema hier niet uitgebreid aan bod. Wel zouden ze nuttig zijn voor een breder onderzoek naar het lot van vrouwen in de celibaatskwestie, waarin deze brieven met bronnen uit andere diocesen geconfronteerd zou worden.

5. De toestand in het bisdom Kamerijk

Over de situatie op vlak van het celibaat in het bisdom Kamerijk tussen 1093 en 1115 zijn er minder bronnen dan over het bisdom Atrecht, maar toch vallen er nog opmerkelijke conclusies te trekken. Eerder in dit hoofdstuk kwam een brief aan bod van aartsbisschop Manasses II van Reims over het concilie van Sint-Omaars.²²¹ De conclusies bij die brief zijn evenveel van toepassing op Kamerijk als op Atrecht. Maar er is ook specifiek bewijs voor Kamerijk. Zoals in het eerste hoofdstuk, is er voor deze periode bewijs overgeleverd van enkele kerkfunctionarissen die een ambt bleven uitoefenen dat ze volgens de celibaatswetgeving niet konden verkrijgen of behouden. In 1096 waren er wel 7 aartsdiakens, één voor elk aartsdiaconaat. Vijf daarvan stonden aan de kant van Walcher, slechts twee aan de kant van Manasses. Eén van de aartsdiakens van Walcher, zo meldt een charter uit 1096 ons, was Oibaldus, die al in het eerste hoofdstuk voorkwam. Die functie had hij volgens een ander charter nog steeds in 1100.²²² In diezelfde periode was hij ook proost van het kathedraalkapittel van Kamerijk. Het is opvallend dat hij beide titels nog steeds droeg in 1100, omdat Walcher toen al was verdreven en Manasses zich meester had gemaakt van het diocees.²²³ De carrière van Oibaldus zegt dus iets over het beleid van beide bisschoppen. Hoe lang hij zijn functies nog bekleedde na 1100 is niet bekend.

Een ander voorbeeld is Radulfus. Hij was de zoon van Tetbaldus, proost van het Sint-Hermeskapittel van Ronse.²²⁴ Als zoon van een gehuwde geestelijke kon hij normaal gezien geen klerikale ambten opnemen behalve dat van monnik of regulier kanunnik. Toch kon hij een kerkelijke carrière opbouwen. De kanunnik Radulfus werd in 1095 aartsdiaken van Brabant. Daarmee was hij

²²⁰ Zie eerder, 37-41.

²²¹ Zie eerder, 49-53.

²²² RESNICK, 'Odo of Cambrai and the Investiture Crisis', 89; DIERKENS, 'Entre Cambrai et Liège', 36; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk 1057-1130*, II, 292b-296: oorkonde 75; De oorkonde van bisschop Walcher uit 1100 is nog niet uitgegeven, daarom heb ze niet kunnen raadplegen; Voor een beschrijving van de oorkonde uit 1100, zie *Diplomata Belgica*, 'DiBe ID 11494'.

²²³ VAN MINGROOT, 'Een decennium uit de geschiedenis van de stad Kamerijk', 719; J. DECONINCK, 'Thibald prévôt de l'église de Renaix et son fils Radulf', *Annalen geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 33 (1984), 87.

²²⁴ RESNICK, 'Odo of Cambrai and the Investiture Crisis', 89; VAN MINGROOT, 'Gefaseerde actio en conscriptio', 433.

één van de twee aartsdiakens die trouw was aan bisschop Manasses. Hij bleef vermoedelijk tot 1109 aan als aartsdiaken, dus onder bisschop Odo van Kamerijk. In 1109 kreeg voormalig bisschop Walcher van paus Paschalis II zijn functies van vóór 1093 terug, waaronder het aartsdiaconaat van Brabant. Bisschop Odo was er niet mee opgezet dat één van zijn legitieme aartsdiakens beroofd werd van zijn functie. Die klacht speelde Ivo, bisschop van Chartres, in een brief door aan Paschalis II, die niet toegaf. Walcher komt echter in geen enkel charter van bisschop Odo voor; Radulfus bleef zijn functie uitoefenen. Bisschop Burchard (1115-1131), de opvolger van Odo, kende zowel Walcher als Radulfus de titel ‘aartsdiaken van Brabant’ en bijbehorende prerogatieven toe. Radulfus bleef op zijn minst tot 1126 aartsdiaken.²²⁵ Een derde en laatste voorbeeld is de eerder vernoemde domheer en priester Segard. Zoals eerder vermeld werd die in 1095 deken van het Sint-Gorikskapittel van Kamerijk. Dat was dus op het moment dat Walcher de facto dé bisschop van Kamerijk was. Segardus behield zijn functie van deken tot 1113.²²⁶ Deze drie geestelijken konden hun hoge functie dus behouden, ondanks het feit dat ze ofwel getrouwd waren, ofwel uit een klerikaal huwelijk voortkwamen.

Uit de periode 1093-1115 zijn er ten slotte twee Kamerijkse heiligenlevens bewaard, namelijk die van Lietbert en Odo. Ze zijn respectievelijk geschreven door Rudolf, priester en monnik van Saint-Sépulchre rond 1100 en door Amandus van Castello, prior van de abdij van Anchin, tussen 1113 en 1120.²²⁷ Hoe komen die teksten van pas in deze paragraaf? Ten eerste weerspiegelen *vitae*, ook wel heiligenlevens genoemd, een moreel ideaalbeeld dat in die periode gold. Eén van de functies van *vitae* was om een heiligencultus te doen ontstaan of verder te stimuleren. Om dat te doen, moesten hagiografen de heiligen deugden toeschrijven die als dusdanig gezien werden in het toenmalige klerikale milieu.²²⁸

Ten tweede zeggen *vitae* iets over de noden van de tijd. Hagiografen gebruikten *vitae* als propaganda voor waarden die zij belangrijk vonden, opdat de lezer het voorbeeld van de heilige zou volgen.²²⁹ De deugden die een hagiograaf een heilige toeschreef, zouden dus een ideaal weerspiegelen dat nog niet genoeg gevolgd werd en dus een gebrek in de maatschappij aankaarten.²³⁰ Samengevat

²²⁵ RESNICK, ‘Odo of Cambrai and the Investiture Crisis’, 90; DUVIVIER, C., ‘L’archidiaconat de Brabant dans le diocèse de Cambrai, jusqu’à la division de l’archidiaconé de ce nom en 1272.’, *Bulletin de la Commission royale d’histoire. Académie royale de Belgique*, 74 (1905), 500-504.

²²⁶ A.J.G. LE GLAY, *Cameracum Christianum ou Histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Rijsel, 1849, 103 (noot 3).

²²⁷ OTT, ‘Both Mary and Martha’, 141-142; RODULFUS, *Vita Lietberti*, 838-868; AMANDUS DE CASTELLO, *De Odonis episcopi Cameracensis vita vel moribus*, 942-945; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk 1057-1130*, I, 14.

²²⁸ I. VAN’T SPIJKER, *Als door een speciaal stempel: Traditie en vernieuwing in heiligenlevens uit Noord-West Frankrijk (1050-1150)*, Hilversum, 1990, 12-13, 15.

²²⁹ VANDERPUTTEN, HAEMERS en SOENS, *Typologie en heuristiek*, 103.

²³⁰ VAN’T SPIJKER, *Als door een speciaal stempel*, 135, 158-159.

met de woorden van Veronique Bavin: heiligenlevens gaven zowel de noden als de aspiraties van hun tijd weer.²³¹ Daarom is het interessant dat de *vitae* van Lietbert en Odo allebei één of meerdere passages over hun kuisheid en celibataire levenswijze bevatten.

De *Vita Lietberti Episcopi Cameracensis* bevat maar liefst vier fragmenten over kuisheid en celibatair leven. Het eerste fragment speelt zich af in de slaapkamer van de bisschop. Aan het begin van zijn episcopaat lag Lietbert in conflict met burggraaf en kastellaan Jan van Atrecht. Toen Lietbert Kamerijk moest verlaten voor zijn consecratie, viel de kastellaan het paleis van de bisschop binnen. Daar liet hij zijn manschappen de bezittingen van de bisschop plunderen en legde hij zijn echtgenote in het bed van de bisschop:

*Arrogant betrad hij het bisschoppelijke hof, plaatste hij zijn echtgenote in het bisschoppelijke bed, liet zijn beddengoed in het bed klaarmaken en gaf het bevel dat hij en zijn volgers met de goederen van de bisschop bediend zouden worden.*²³²

McLaughlin besprak dat voorval in haar artikel over de seksualiteit van bisschoppen ten tijde van de elfde-eeuwse hervorming. Dat Jan het paleis plunderde, was volgens McLaughlin niet ongewoon, de andere daad was dat wel. Ze interpreteerde die als een poging om de bisschop te schande te maken. Eén mogelijkheid was dat Jan probeerde om de celibataire status van Lietbert te ondermijnen. De andere is dat hij trachtte een vergelijking te creëren tussen zijn eigen viriliteit en seksualiteit en het gebrek daaraan bij de celibataire bisschop, een interpretatie die heel plausibel lijkt.²³³ McLaughlin schreef niets over het beddengoed dat de kastellaan meebracht. De betekenis daarvan is niet duidelijk. Probeerde Jan zich het bed toe te eigenen? Probeerde hij te suggereren dat hij het bed gebruikt had en impliceerde hij dus een seksuele daad om zo zijn viriliteit te tonen? Die interpretatie zou aansluiten bij de theorie van de ‘humiliating comparison’. Wat in ieder geval duidelijk lijkt, is dat voor de lezers van het heiligenleven de vrouw niet thuishoorde in het bed van Lietbert en dat haar aanwezigheid zijn reputatie ernstig kon beschadigen.

²³¹ V. BAVIN, *Heiligenlevens als antwoord op contemporaine noden?: De elfde-eeuwse vitae van Renildis van Saintes, Berlindis van Meerbeke en Amalberga van Maubeuge*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, onderzoekseenheid Geschiedenis, 2017, 30.

²³² Eigen vertaling; *Aulam pontificalem superbus intravit, uxorem suam in cameram pontificis introducens, stratum suum in lecto pontificali fecit parare sibi que et satellitibus suis de sumptibus episcopi precepit ministrari*; RODULFUS, *Vita Lietberti*, 848.

²³³ M. McLAUGHLIN, ‘The Bishop in the Bedroom: Witnessing Episcopal Sexuality in an Age of Reform’, *Journal of the History of Sexuality*, 19 (2010), 21-22.

Wat McLaughlin niet aangaf, was dat het fragment gebaseerd is op de *Gesta Lietberti*, waarvan de auteur niet bekend is.²³⁴ De *Gesta Lietberti* zijn opgesteld in minstens twee fases. Het deel van de tekst dat tot 1054 loopt, is volgens Van Mingroot vóór 1076 geschreven, en waarschijnlijk zelfs vóór 1055.²³⁵ Tot dat deel behoort dit fragment over de invasie van Jan van Atrecht. Het fragment zegt daardoor vooral iets over de tijd van de auteur van de *gesta*, maar toch ook iets over de tijd van Rudolf van Saint-Sépulchre. Hij koos er immers voor om de passage in zijn *vita* te verwerken en koos zelf de verwoordingen.

Een tweede fragment gaat over het huwelijk tussen de Franse koning Hendrik I en de Russische prinses Anna van Kiev in 1051. Rudolf liet zich negatief uit over dat *vleselijk huwelijk* en vergeleek het met het eervolle huwelijk tussen bisschop Lietbert en de kerk van Kamerijk. Het huwelijk tussen een bisschop en zijn kerk was in de elfde-eeuwse hervorming een veelgebruikt retorisch topos. Het werd gebruikt ter promotie van verschillende hervormingsidealen, maar niet zozeer tegen het klerikaal huwelijk.²³⁶ Toch legt dit fragment de nadruk op het seksuele aspect. De auteur prijst de bisschop om zijn maagdelijkheid en legt de nadruk op de tegenstelling spiritueel – vleeselijk:²³⁷

*A carnal bride is wedded to the King of the Franks, while the holy Church is committed to the Lord Lietbert, bishop of Cambrai, a chamberlain both royal and priestly. How much more holy, how much better was the second union! While the first generates offspring in the flesh, the second produces a holy progeny by adoption; the first in corruption, the second in virginity.*²³⁸

De overige fragmenten gaan over de ascetische kuisheid van de bisschop. In het derde fragment beweerde Rudolf dat Lietbert zijn penis niet had aangeraakt gedurende de laatste tien jaar van zijn leven. Volgens de *vita* hadden verschillende religieuze mannen dat na zijn dood bevestigd. Wanneer de bisschop om één of andere reden toch zijn penis moest aanraken, bijvoorbeeld om te plassen,

²³⁴ S. HAARLÄNDER, *Vitae Episcoporum: eine Quellengattung Zwischen Hagiographie und Historiographie, untersucht an Lebensbeschreibungen von Bischöfen des Regnum Teutonicum im Zeitalter der Ottonen und Salier* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Band 47), Stuttgart, 2000, 393; *Gesta episcoporum Cameracensium*, 492.

²³⁵ E. VAN MINGROOT, 'Kritisch onderzoek omtrent de datering van de *Gesta episcoporum cameracensium*', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 53 (1975), 299.

²³⁶ RODULFUS, *Vita Lietberti*, 850; McLAUGHLIN, *Sex, Gender, and Episcopal Authority*, 56-57; M. McLAUGHLIN, 'The Bishop as Bridegroom: Marital Imagery and Clerical Celibacy in the Eleventh and Early Twelfth Century', M. FRASETTO red., *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform* (Garland Medieval Casebooks, Volume 19), New York en Londen, 1998, 209-237.

²³⁷ RODULFUS, *Vita Lietberti*, 850.

²³⁸ *Regi Francorum coniungitur carnalis sponsa, domno Lietberto Cameracensium pontifici, regio et sacerdotali cubiculario, sancta committitur ecclesia. Sed haec copula quanto sanctor, tanto melior. Illa sobolem procreat carnalem, ista generat adoptionis sanctam progeniem. Illa corruptionis, ista virginitatis*; Vertaling uit M. McLAUGHLIN, *Sex, Gender, and Episcopal Authority*, 56; RODULFUS, *Vita Lietberti*, 850.

wikkelde hij een stuk stof rond zijn hand.²³⁹ Direct contact zou immers voor opwinding kunnen zorgen, iets wat hij kost wat kost wilde vermijden.²⁴⁰ Het vierde fragment gaat over één van de twee mirakels na Lietberts overlijden. Wanneer zijn lichaam uitgekleed werd om gewassen te worden, bedekte de overleden bisschop zijn geslachtsdeel. Hij liet zijn handen terug zakken na de wasbeurt. In dat fragment gebruikte Rudolf zelfs expliciet het woord ‘kuisheid’: het gebeurde volgens hem [...] zodat God het fatsoen van zijn kuisheid die hij had bewaard, toonde [...].²⁴¹

Het heiligenleven van bisschop Odo van Kamerijk, *De Odonis episcopi Cameracensis vita vel moribus*, bevat slechts één verwijzing naar kuisheid. De auteur meende de kuisheid van Odo te moeten loven en schreef dat hij al vóór zijn bekering qua *continentia* een voorbeeld voor allen was.²⁴² Het heiligenleven van Odo is wel veel korter dan dat van Lietbert: in de *Monumenta Germaniae Historica* gaat het over een verschil tussen 2,5 en 27 pagina’s tekst.²⁴³ Toch lijkt het duidelijk dat in het heiligenleven van Lietbert er meer nadruk ligt op het thema ‘kuisheid’.

Welke conclusies volgen uit deze paragraaf? Ten eerste was Rudolf van Saint-Sépulchre nog overtuigd van het ideaal van celibaat en kuisheid. We kunnen ervan uitgaan dat dat ideaal ook nog leefde in zijn brede omgeving, want de tekst was bedoeld om ook anderen aan te spreken. Ten tweede wilde Rudolf dat ideaal verspreiden, wat betekent dat in zijn brede omgeving kuisheid en celibatair leven hoogstwaarschijnlijk niet vanzelfsprekend bleken. Die tweede conclusie onderschrijft McLaughlin. Zij schreef over de casussen die ze behandelde, waaronder die van Lietbert, dat we zulke *gestae episcoporum* en *vitae* kunnen beschouwen als ‘how-to manuals’ voor kathedraalkanunniken en priesters die hun eigen seksualiteit niet konden controleren. De geestelijken konden leren uit de voorbeelden hoe ze het probleem van kuisheid konden aanpakken.²⁴⁴ Het gaat hier vooral over kuisheid, maar de eerste twee casussen van Lietbert stellen hem ook als celibatair voor. Mogelijk probeerde Rudolf ook dat ideaal te verspreiden.

Welke rol namen de bisschoppen van Kamerijk, Walcher, Manasses en Odo, op in de celibaatskwestie in hun diocees? Er zijn bronnen over de bisschoppen, namelijk verschillende *gesta episcoporum*.²⁴⁵ Daarnaast speelt bisschop Odo een heel belangrijke rol in de *Liber de restauratione abbatae S. Martini Tornacensis*, een abdijkroniek geschreven door Herman van Doornik omstreeks

²³⁹ RODULFUS, *Vita Lietberti*, 865.

²⁴⁰ McLAUGHLIN, ‘The Bishop in the Bedroom’, 32-33.

²⁴¹ [...] *ut monstraret Deus pudorem castitatis, quem servaverat [...]*; Eigen vertaling; RODULFUS, *Vita Lietberti*, 865.

²⁴² AMANDUS DE CASTELLO, *De Odonis episcopi Cameracensis vita vel moribus*, 943.

²⁴³ AMANDUS DE CASTELLO, *De Odonis episcopi Cameracensis vita vel moribus*, 942-945; RODULFUS, *Vita Lietberti*, 840-866.

²⁴⁴ McLAUGHLIN, ‘The Bishop in the Bedroom’, 34.

²⁴⁵ FULCO, *Gesta episcoporum Cameracensium*, , 393-525.

1142/1146.²⁴⁶ Ten slotte geven ook de beperkte *Annales Cameracenses* van Lambert van Watrelos, geschreven tussen 1152 en 1170, enige informatie.²⁴⁷ Helaas lijken bovenstaande bronnen het onderwerp van het celibaat niet aan te snijden. De enige relevante informatie is dat Odo blijkbaar zeer streng was wanneer het ging over de moraal van de clerus. Dat toonde hij al toen hij nog scholaster aan de kathedraalschool van Doornik was. Streng was hij op verschillende vlakken blijkbaar, volgens Herman van Doornik ook als het ging over bezoeken van vrouwen:²⁴⁸

*It is unnecessary to speak about visiting women or about the irregularities in hair, dress, and the like that we see being practised everywhere today. Odo would either have rid the school of plagues of this kind or he would have resigned the mastership.*²⁴⁹

Het is niet helemaal duidelijk over wat voor bezoeken van vrouwen het ging, maar het lijkt sterk dat Odo geen voorstander van het verplichte celibaat zou zijn geweest.

Zelfs als de bisschoppen het celibaat in hun bisdom wilden handhaven, moesten ze daar de kans voor hebben. Het is daarbij belangrijk te verwijzen naar de eerder vermelde Kamerijkse Investituurstrijd. De drie bisschoppen van Kamerijk tussen 1093 en 1113 hadden een meer gecontesteerde en minder stabiele machtsbasis dan bijvoorbeeld hun voorganger Gerard II. Walcher en Manasses streden tussen 1093 en 1103 om de bisschopszetel, elk met wisselend succes. Het zou begrijpelijk zijn als de handhaving van het celibaat niet de prioriteit was van de bisschop, die voortdurend zijn positie moest verdedigen. Odo kon waarschijnlijk zijn bisdom pas in 1106 betreden en moest al vertrekken eind 1107.²⁵⁰ Het is slechts speculatie, maar zelfs als de bisschoppen het celibaat wilden handhaven, hadden ze daar niet altijd de macht toe of hadden ze andere prioriteiten. Wanneer bisschoppen in zo'n hectische situatie er niet in slagen om iets te doen aan het klerikaal huwelijk, kunnen we daaruit niet zomaar concluderen dat ze tegen het celibaat waren. We kunnen enkel besluiten dat zij, net als hun voorgangers in Kamerijk, het klerikaal huwelijk niet hebben doen verdwijnen uit bisdom Kamerijk.

²⁴⁶ HERMAN OF TOURNAI, *The Restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, I, 15.

²⁴⁷ LAMBERTUS WATRELOS, *Annales Cameracenses*, in G.H. PERTZ ed., *Monumentae Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, Hannover, 1859, 509-554; VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk*, I, 15.

²⁴⁸ HERMAN OF TOURNAI, *The Restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*, 16.

²⁴⁹ *De frequentationibus porro feminarum, de crinium seu vestium incompositione vel similibus, que hodie passim exerceri videmus, abusione, supervacuum est aliquid dicere, quoniam huiusmodi pestes sine dubio aut scola pepulisset aut scole magisterium reliquisset*; HERMANNUS TORNACENSIS, *Herimanni liber de restauratione*, 275; Vertaling uit HERMAN OF TOURNAI, *The Restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*, 16.

²⁵⁰ Zie eerder, 44-45.

6. Conclusie

De belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk is dat tussen 1093 en 1115 er nog steeds een significant aantal gehuwde geestelijken en zonen daarvan aanwezig was in het voormalige Kamerijk-Atrecht. Voor bisdom Kamerijk zijn er drie indicaties daarvoor, namelijk de informatie uit de bisschopsvitae, de uitspraken van Manasses II op het concilie van Sint-Omaars en de voorbeelden van Oibaldus, Radulfus en Segardus. Het bewijs voor Atrecht is nog sterker: de brief over de gehuwde diaken Robert bevat een vrij duidelijke indicatie, maar vooral de brief van Manasses II over het erfelijk doorgeven van prebendes spreekt boekdelen. Een andere conclusie is dat bisschop Lambert van Atrecht waarschijnlijk optrad tegen gehuwde *clerici* in zijn diocees. Rond 1100 leek Manasses II niet onder de indruk van zijn inspanning op dat vlak, maar Lambert zou later wel de gehuwde diaken Robert excommuniceren. Aanwijzingen voor de houding en acties van de bisschoppen van Kamerijk ontbreken helaas voor deze periode. Ten slotte illustreerde dit hoofdstuk vooral voor Atrecht dat in de celibaatskwestie actoren van buiten het bisdom een grote rol konden spelen.

Besluit

Deze masterproef onderzocht de invoering van de celibaatswetgeving in het dubbeldiocees Kamerijk-Atrecht tussen 1076 en 1115. De historiografie over de celibaatskwestie in de elfde en twaalfde eeuw focuste tot nu toe meestal op de pausen en hun wetgeving of op de polemische geschriften die de controverse rond het celibaat voortbracht. Bijgevolg was er een tekort aan studies die keken naar de effectieve implementatie en handhaving van de maatregelen in de bisdommen. Deze masterproef leverde een bijdrage aan de studie van de celibaatskwestie door een top-downbenadering te vermijden en de situatie op het terrein te bestuderen. Eén doelstelling was om gehuwde geestelijken en hun families op te sporen. De tweede doelstelling betrof het identificeren van de actoren die de celibaatswetgeving trachtten te handhaven in Kamerijk-Atrecht. Ook de aard van hun acties kwam aan bod.

In het derde hoofdstuk bleek dat er in het dubbelbisdom Kamerijk-Atrecht een niet te verwaarlozen hoeveelheid gehuwde geestelijken en zonen van geestelijken leefde aan het begin van het episcopaat van bisschop Gerard II. Dat werd vooral duidelijk uit de klachtenbrief van de Kamerijkse kapittelgeestelijken uit 1077/1078 en uit brief van Manasses II uit 1100. Het lijkt erop dat die situatie gedurende de hele regeerperiode van Gerard II zo bleef. Het was niet alleen mogelijk om de aanwezigheid van gehuwde priesters en hun nageslacht aan te tonen, maar ook om vier van hen te identificeren: de gehuwde aartsdiaken Oibaldus, de priesterzoon Segardus en ten slotte Werinbold en Arnulf, vader en zoon die samen werkzaam waren in de bisschoppelijke kanselarij. Nochtans waren er pogingen om het celibaat te implementeren. De prediker Ramihrdus verspreidde de Gregoriaanse hervormingsidealen, leken volgden de boycot op missen van gehuwde priesters, uitgevaardigd door paus Gregorius VII, en bisschop Gerard II voerde de celibaatswetgeving in. Het derde hoofdstuk toonde ook aan dat druk vanuit Rome een grote rol speelde in Gerards beslissing om die wetgeving in te voeren en bevestigde zo de hypothese van Ott en Van Mingroot. Het lijkt er niet op dat Gerard II na 1079, het jaar dat hij aartsdiaken Oibaldus ontsloeg, nog veel actie heeft ondernomen om het klerikaal huwelijk te doen verdwijnen.

Het vierde hoofdstuk behandelde de bisdommen Atrecht en Kamerijk tussen 1093 en 1115. Uit brieven bleek dat zeker tussen 1093 en 1104 er nog steeds een significante hoeveelheid gehuwde *clerici* en zonen van gehuwde *clerici* aanwezig was in het bisdom Atrecht. Naast algemene aanduidingen zijn er uit Atrecht ook twee namen van gehuwde *clerici* bekend, namelijk Robert en Algisus.²⁵¹ Voor het

²⁵¹ Het is mogelijk dat die Robert bestaat uit twee personen met dezelfde naam, die allebei gehuwd waren. Zie eerder, 53-54.

bisdom Kamerijk zijn er minder duidelijke indicaties. Aanwijzingen uit het heiligenleven van bisschop Lietbert doen vermoeden dat rond 1100 het celibataire en kuise leven nog niet vanzelfsprekend was. Ook voor Kamerijk zijn er drie concrete namen bekend. Zowel Oibaldus als Segardus oefenden in deze periode een kerkelijke functie uit. Daarnaast werd de priesterzoon Radulfus aartsdiaken van Brabant. Er zijn geen aanwijzingen dat de bisschoppen van Kamerijk, Walcher, Manasses en Odo, actie ondernamen tegen het klerikaal huwelijk. Dat zij te druk bezig waren met de Kamerijkse Investituurstrijd is een mogelijke verklaring. Bisschop Lambert van Atrecht bond wel de strijd aan met gehuwde geestelijken in zijn diocees, namelijk in de casus van Robert en Algisus.

Ook actoren van buiten de twee bisdommen probeerden de celibaatswetgeving er te handhaven. Manasses II, aartsbisschop van Reims, was duidelijk niet opgezet met de situatie in bisdom Atrecht, noch met de situatie in de rest van zijn aartsbisdom. Daarom organiseerde hij met graaf Robert II van Vlaanderen een interventie, die de aartsbisschop uiteindelijk moest annuleren wegens hevig protest van *clerici* en bisschoppen op het concilie van Saint-Omer in 1099. Ook paus Paschalis II was betrokken in een zaak van twee gehuwde *clerici* van het bisdom Atrecht, maar vooral omdat ze zelf aan hem appelleerden. Wellicht de meest verrassende conclusie is dat de graven van Vlaanderen een grote rol speelden. Robert I gebruikte onder andere de celibaatswetgeving als verantwoording voor het uitoefenen van zijn *ius spoli* en Robert II was van plan om mee te werken aan de voornoemde interventie die Manasses II voor ogen had. Of ze enkel een ongehuwde clericus als doel hadden, is onwaarschijnlijk. Er zullen andere motieven geweest zijn: Robert I verlangde bijvoorbeeld vooral om de goederen van de *clerici* en hun families te bezitten. Wat hun motivaties ook waren, de graven konden voortaan hun acties beter verantwoorden als de slachtoffers gehuwde *clerici* en hun families waren, waardoor het klerikaal huwelijk nog meer onder druk kwam te staan.

Er zijn nog veel pistes open voor verder onderzoek. Uiteraard is het mogelijk om het onderzoek chronologisch en vooral geografisch verder open te trekken. Behalve voor Kamerijk-Atrecht is de implementatie van de celibaatswetgeving op het terrein enkel nog maar onderzocht in Engeland, Wales en Hongarije.²⁵² Onderzoek naar de vele overige streken van Europa, desnoods via steekproeven, kan bijdragen tot ons inzicht in de celibaatskwestie van de elfde en twaalfde eeuw. Een geografische verbreding zou meer licht laten schijnen op de rol van aartsbisschoppen zoals Manasses II van Reims. Daarnaast biedt ook nieuw bronnenmateriaal mogelijkheden. Dit onderzoek was hoofdzakelijk

²⁵² BROOKE, 'Gregorian Reform in Action', 1-21; BROOKE., 'Married Men among the English Higher Clergy', 187-188; BARROW-SMITH, 'Hereford Bishops and Married Clergy', 1-8; KEMP, 'Hereditary Benefices in the Medieval English Church', 1-15; DAVIES, 'Aspects of Church Reform in Wales', 85-99; PICHAL, *Marriage and the Welsh Clergy in the Middle Ages*; STULRAJTEROVA, 'Sacerdotal Celibacy in Medieval Hungary', 45-70.

gebaseerd op verhalende bronnen en brieven. Andere, eventueel nog onuitgegeven bronnen zoals *necrologia* en *obituarialia* kunnen aanwijzingen naar priesterfamilies bevatten. Ten slotte zijn er nog twee veelbelovende pistes die naar boven kwamen in dit onderzoek. Enerzijds is er meer onderzoek nodig naar het lot van vrouwen van *clerici*. Over hun behandeling door wetgevers en polemische schrijvers is al onderzoek gedaan, maar nauwelijks naar wat er echt met hen gebeurde en of ze eventueel zelf actie ondernamen.²⁵³ Dit onderzoek toonde aan dat er zeker aanwijzingen zijn, maar ze zijn schaars. Bronnenmateriaal uit verschillende bisdommen samen te leggen zou tot interessante conclusies kunnen leiden. Anderzijds verdient de rol van seculiere heersers bij de implementatie van de celibaatswetgeving meer aandacht. Deze masterproef toonde aan dat de graven Robert I en Robert II van Vlaanderen een grote rol speelden. Volgens Barstow was de participatie van graven en vorsten in de implementatie van de celibaatswetgeving een breder fenomeen, maar ze besteedde er slechts twee pagina's aan.²⁵⁴ De hulp van seculiere heersers in de strijd tegen het klerikaal huwelijk zou grote gevolgen hebben, dus meer onderzoek is wenselijk. Het mag duidelijk zijn: over de elfde- en twaalfde-eeuwse celibaatskwesie is het laatste woord nog niet geschreven.

²⁵³ KASER, 'The Clerical Wife', 180-212; D. ELLIOTT, 'The Priest's Wife: Female erasure and the Gregorian reform', C. HOFFMANN BERMAN red., *Medieval Religion: New Approaches* (Rewriting Histories), New York en Abingdon, 2005, 123-155.

²⁵⁴ BARSTOW, *Married Priests and the Reforming Papacy*, 81-82.

Bibliografie

1. Onuitgegeven bronnen

MONS, Archives de l'état, *Cartulaires*, n°33, f. 184r-185v: oorkonde, 1190.

2. Uitgegeven bronnen

AMANDUS DE CASTELLO, *Amandus de Castello de Odonis episcopi Cameracensis vita vel moribus*, in O. HOLDER-EGGER ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XV, Hannover, 1888, 942-945.

Chronicon S. Andreae Castri Cameracesii, in L. BETHMANN ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VII, Hannover, 1846, 526-550.

Das Register Gregors VII., E. CASPAR ed. (*Monumenta Germaniae Historica*, tomus II), 2 dln., Berlijn, Dublin en Zürich, 1967.

Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit, E. FRAUENKNECHT ed., (*Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte*, Band 16), Hannover, 1997, 243-251.

Gesta episcoporum Cameracensium, in L.C. BETHMANN ed., *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, VII, Hannover, 1846, 393-525.

Gesta episcoporum Cameracensium Continuata, in G.H. PERTZ ed., *Monumentae Germaniae Historica, Scriptores*, XIV, Stuttgart, 1883, 183-253

HERMAN OF TOURNAI, *The Restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*, L.H. Nelson ed. (*Medieval Texts in Translation*), Washington D.C., 1996.

HERMANNUS TORNACENSIS, *Liber de restauratione monasterii Sancti Martini Tornacensis*, in G. WAITZ ed., *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XIV, Hannover, 1883, 274-317.

LAMBERTUS WATRELOS, *Annales Cameracenses*, in G.H. PERTZ ed., *Monumentae Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, Hannover, 1859, 509-554.

Le Registre de Lambert évêque d'Arras (1093 - 1115), C. GIORDANENGO ed. (Sources d'histoire médiévale, 34), Parijs, 2007.

Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/1093): Introduction, édition, annotation, E. VAN MINGROOT ed. (Mediaevalia Lovaniensia Series I, Studia XXXV), Leuven, 2005.

Les chartes des évêques d'Arras (1093-1203), B.-M. TOCK ed. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France section d'histoire médiévale et de philologie, vol. 20), Parijs, 1991.

Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, MIGNE, J.-P. ed., CLI, Parijs, 1853.

Pope Urban II, the Collectio Britannica and the Council of Melfi (1089), R. SOMERVILLE ed., Oxford en New York, 1996.

RODULFUS, *Vita Lietberti Episcopi Cameracensis auctore Rodulfo Monacho*, in G.H. PERTZ ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXX (pars II), Leipzig, 1934, 838-868.

Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, MANSI G.D. ed., XX, Venetië, 1775.

SIGEBERTI MONACHI GEMBLACENSIS, *Chronica*, in L.C. BETHMANN ed., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VI, Hannover, 1844, 300-374;

SIGEBERTI MONACHI GEMBLACENSIS, *Apologia contra eos qui calumniantur missas coniugatorum sacerdotum*, in E. SACKUR ed., *Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite imperatorum et pontificum*, II, Hannover, 1892, 436-448.

The Register of Pope Gregory VII 1073-1085: An English Translation, H.E.J. COWDREY ed., Oxford en New York, 2002.

3. Werken

BARROW-SMITH, J., 'Hereford Bishops and Married Clergy, c.1130-1240', *Historical Research*, 60 (1987), 1-8.

BARSTOW, A.L., *Married Priests and the Reforming Papacy: The Eleventh-Century Debates* (Texts and Studies in Religion, Volume 12), New York en Toronto, 1982.

BAVIN, V., *Heiligenlevens als antwoord op contemporaine noden?: De elfde-eeuwse vitae van Renildis van Saintes, Berlindis van Meerbeke en Amalberga van Maubeuge*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, onderzoekseenheid Geschiedenis, 2017.

BECKER, H.-J., 'Spolienrecht', D. WERKMÜLLER red., *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, IV, Berlijn, 1990, S 1779-1780.

BOELENS, M., *Die Klerikerehe in der Gesetzgebung der Kirche unter besonderer Berücksichtigung der Strafe: Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung*, Paderborn, 1969.

BORNAUW, F., *Nicolaïsme: deugd of zonde?: Het debat rond de invoering van het celibaat in het bisdom Luik aan het einde van de elfde eeuw*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, onderzoekseenheid Geschiedenis, 2015.

BROOKE, C.N.L., 'Gregorian Reform in Action: Clerical Marriage in England', *The Cambridge Historical Journal*, 12 (1956), 1-21.

BROOKE, C.N.L., 'Married Men among the English Higher Clergy, 1066-1200', *The Cambridge Historical Journal*, 12 (1956), 187-188.

BRUNDAGE, J.A., 'Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law', *Journal of Medieval History*, 1 (1975), 1-17.

CARNIER, M., *Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300: een institutionele studie*, 2 dln., Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis, 1996.

CAUCHIE, A., *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai* (Recueil de travaux publiés par les membres de la conférence d'histoire, 2me fascicule), 2 dln., Leuven, 1890-1891.

CHAZAN, M. 'Entre l'école et le siècle: Sigebert de Gembloux, un historien engagé', J.P. STRAUS red., *Sigebert de Gembloux* (Textes et études du moyen âge, 79), Barcelona en Madrid, 2015, 1-49.

CONSTABLE, G., *Letters and Letter-Collections* (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, Fasc. 17), Turnhout, 1976.

CUSHING, K.G., *Reform and the Papacy in the Eleventh Century: Spirituality and social change*, Manchester, 2005.

DAVIES, J.R., 'Aspects of Church Reform in Wales, c. 1093-c. 1223', *Anglo-Norman Studies*, 30, Woodbridge, 2008, 85-99.

'De 7 Hoofdzonden: Pieter Delanoy, mol en leraar-priester', *Humo*, (22 mei 2018), 118-123.

DE HEMPTINNE, T., 'Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns 1070-1244', D.P. BLOK e.a. red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, II, Haarlem, 1982, 372-398.

DE MOREAU, E., *Histoire de l'Église en Belgique* (Museum Lessianum Section historique, 1-3, 14-15), 5 dln., Brussel, 1940-1952.

DE SMET, J.M., *De "Paces Dei" der bisdommen van het graafschap Vlaanderen (1024-1119): kritische studie en tekstuutgave*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Departement Geschiedenis, 1956.

DE VOS, J., *Siegbert van Gembloers als polemist: bijdrage tot de geschiedenis van de Investituurstrijd in het bisdom Luik*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1963.

DECONINCK, J., 'Thibald prévôt de l'église de Renaix et son fils Radulf', *Annalen geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 33 (1984), 87-95.

DELMAIRE, B., 'Lambert de Guînes', *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XXX, Parijs, 2008, 25-30.

DEMOUY, P., *Genèse d'une cathédrale: Les archevêques de Reims et leur Église aux XIe et XIIe siècles*, Langres, 2005.

DENZLER, G., *Das Papsttum und der Amtszölibat* (Päpste und Papsttum, Band 5), 2 dln., Stuttgart, 1973.

DEREINE, C., 'Les prédicateurs "apostoliques" dans les diocèses de Théroouanne, Tournai et Cambrai-Arras durant les années 1075-1125', *Analecta Praemonstratensia*, 59 (1983), 171-189.

DEROLEZ, A., *The Making and Meaning of the Liber Floridus : A Study of the Original Manuscript, Ghent, University Library MS 92* (Studies in medieval and early renaissance art history, 76), Londen, 2015.

DIERKENS, A., 'Entre Cambrai et Liège: l'abbaye de Lobbes à la fin du XIe siècle', M. MAILLARD-LUYPAERT en J.M. CAUCHIES red., *Autour de la Bible de Lobbes (1084): Les institutions. Les hommes. Les productions* (Centre de recherches en histoire du droit et des institutions: Cahiers, 28), Brussel, 2007, 13-42.

DUVIVIER, C., 'L'archidiaconat de Brabant dans le diocèse de Cambrai, jusqu'à la division de l'archidiaconé de ce nom en 1272.', *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Académie royale de Belgique*, 74 (1905), 485-520.

DUVOSQUEL, J.-M., 'Les charters de donation d'autels émanant des évêques de Cambrai aux XIe-XIIe siècles éclairées par les obituaires : A propos d'un usage grégorien de la chancellerie épiscopale',

H. HASQUIN red., *Hommages à la Wallonie: Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Brussel, 1981, 147-163.

ELLIOTT, D., 'The Priest's Wife: Female erasure and the Gregorian reform', C. HOFFMANN BERMAN red., *Medieval Religion: New Approaches* (Rewriting Histories), New York en Abingdon, 2005, 123-155.

FLICHE, A., *La Réforme Grégorienne* (Spicilegium Sacrum Lovaniense: études et documents, Fascicule 6, 9, 16), 3 dln., Leuven, 1924-1937.

FRASETTO, M. red., *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform* (Garland Medieval Casebooks, Volume 19), New York en Londen, 1998.

FRAZEE, C.A., 'The Origins of Clerical Celibacy in the Western Church', *Church History*, 57 (1988), 108-126.

GOYVAERTS, B., *Tussen confirmatie en consolidatie: Een studie van Gerald van Villers, bisschop van Doornik (1149-1166)*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Onderzoekseenheid Geschiedenis, 18.

GRADESZ HELLINGA, G., *Graven van Vlaanderen: Vlaamse vorsten in woord en beeld, 862-1795*, Zutphen, 2013.

HAARLÄNDER, S., *Vitae Episcoporum: eine Quellengattung Zwischen Hagiographie und Historiographie, untersucht an Lebensbeschreibungen von Bischöfen des Regnum Teutonicum im Zeitalter der Ottonen und Salier* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Band 47), Stuttgart, 2000.

HOHMANN, J.S., *Der Zölibat: Geschichte und Gegenwart eines umstritten Gesetzes. Mit einem Anhang wichtiger kirchlicher Quellentexte*, Frankfurt am Main, 1993.

JAFFÉ, P., *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, 2de uitg., 2 dln., Leipzig, 1885-1888.

- JANSSEN, H.P.H., *Kalendarium: geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen*, 9de uitg., Utrecht, 1999.
- KASER, C., 'The Clerical Wife: Medieval Perceptions of Women During the Eleventh- and Twelfth-Century Church Reforms', *PSU McNair Scholars Online Journal*, 1 (2005), 180-212.
- KEMP, B., 'Hereditary Benefices in the Medieval English Church: A Herefordshire Example', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 43, (1970), 1-15.
- KERY, L., *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/1094* (Beihefte der Francia, 33), Sigmaringen, 1994.
- KEYGNAERT, F., 'Liébert de Lessines', *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XXXII, Turnhout, 2015, 87-88.
- KOYEN, M.H., *De prae-gregoriaanse hervorming te Kamerijk (1012-1067)*, Tongerlo, 1953.
- LE GLAY, A.J.G., *Cameracum Christianum ou Histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Rijsel, 1849.
- LEA, H.C., *History of Sacerdotal Celibacy in the Christian Church*, 2 dln., 3de uitg., New York, 1907.
- McLAUGHLIN, M., *Sex, Gender, and Episcopal Authority in an Age of Reform, 1000-1122*, Cambridge en New York, 2010.
- McLAUGHLIN, M., 'The Bishop as Bridegroom: Marital Imagery and Clerical Celibacy in the Eleventh and Early Twelfth Century', M. FRASETTO red., *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform* (Garland Medieval Casebooks, Volume 19), New York en Londen, 1998, 209-237.
- McLAUGHLIN, M., 'The Bishop in the Bedroom: Witnessing Episcopal Sexuality in an Age of Reform', *Journal of the History of Sexuality*, 19 (2010), 17-34.

McNAMARA, J.A., 'The *Herrenfrage*: The Restructuring of the Gender System, 1050-1150', C.A. LEES red., *Medieval Masculinities: Regarding Men in the Middle Ages* (Medieval Cultures, Volume 7), Minneapolis en Londen, 1994, 3-29.

MEIJNS, B., *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, 2 dln., Leuven, 2000.

MEIJNS, B., 'Opposition to Clerical Continence and the Gregorian Celibacy Legislation in the Diocese of Thérouanne: *Tractatus pro Clerico Coniubio* (c. 1077-1078)', *sacris erudiri: A Journal on the Inheritance of Early and Medieval Christianity*, 47 (2008), 223-290.

MEIJNS, B., 'La reorientation du paysage canonial en Flandre et le pouvoir des évêques, comtes et nobles (Xie siècle-première moitié du XIIe siècle)', *Le Moyen Age*, 112 (2006), 111-134.

MELVE, L. 'The Public Debate on Clerical Marriage in the Late Eleventh Century', *The Journal of Ecclesiastical History*, 61 (2010), 688-706.

Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert, H. ANTONY red., III, München, 2007.

MOORE, R.I., *The Birth of Popular Heresy* (Documents of Medieval History, I), Londen, 1975.

NIERMEYER, J.F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, 2de uitg., 2 dln., Leiden, 2002.

OTT, J.S., "'Both Mary and Martha': Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in an Border Diocese around 1100', J.S. OTT en A.T. JONES red., *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot en Burlington, 2007, 137-160.

PARISH, H., *Clerical Celibacy in the West: c. 1100-1700* (Catholic Christendom, 1300-1700), Farnham en Burlington, 2010.

PONTAL, O., *Les conciles de la France Capétienne jusqu'en 1215*, Parijs, 1995.

PONTAL, O., *Les statuts synodaux* (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, Fasc. 11), Turnhout, 1975.

PERISANIDI, M., *Clerical Marriage in Comparison: Twelfth-Century England and Byzantium*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Nottingham, Departement of History, 2014.

PETERS, E., 'History, Historians, and Clerical Celibacy', M. FRASETTO red., *Medieval Purity and Piety: Essays on Medieval Clerical Celibacy and Religious Reform* (Garland Medieval Casebooks, Volume 19), New York en Londen, 1998, 1-21.

PICHAL, S., *Marriage and the Welsh Clergy in the Middle Ages: Medieval Wales: Stronghold of a Married Clergy?*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Subfaculteit Geschiedenis, 2011.

RESNICK, I.M., 'Odo of Cambrai and the Investiture Crisis in the Early Twelfth Century', *Viator*, 28 (1997), 83-98.

RUFFINI-RONZANI, N., *Église et aristocratie en Cambrésis (fin IXe-milieu XIIe siècle): Le pouvoir entre France et Empire au Moyen Âge central*, 2 dln., Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université de Namur, Faculté de Philosophie et Lettres, 2014.

STICKLER, A.M., 'The evolution of the discipline of celibacy in the Western Church from the end of the patristic era to the Council of Trent', A.M. CHARUE e.a. red., *Priesthood and Celibacy*, Milaan, 1972, 503-597.

STULRAJTEROVA, K., 'Sacerdotal Celibacy in Medieval Hungary', *Bulletin of Medieval Canon Law*, 30 (2013), 45-70.

THEINER, J.A. en THEINER, A., *Die Einführung der erzwungenen Ehelosigkeit bei den christlichen Geistlichen und ihre Folgen: ein Beitrag zur Kirchengeschichte*, 3 dln., Barmen, s.d.

THIBODEAUX, J.D., *The Manly Priest. Clerical Celibacy, Masculinity, and Reform in England and Normandy (1066-1300)* (The Middle Ages Series), Philadelphia, 2015.

VACANDARD, E., 'Les origines du célibat ecclésiastique' in E. VACANDARD red., *Études de critique et d'histoire religieuse*, 3de uitg., Parijs, 1906, 71-120.

VAN DAMME, F., 'Verlos ons alstublieft van het celibaat', *De Morgen* (23 mei 2018), 10.

VAN HOUTS, E., 'The Fate of the Priests' Sons in Normandy with Special Reference to Serlo of Bayeux', *The Haskins Society Journal*, 25 (2013), 57-105.

VAN MINGROOT, E., *De Bisschoppelijke Kanselarij te Kamerijk 1057-1130*, 3 dln., Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis, 1969.

VAN MINGROOT, E., 'Een decennium uit de geschiedenis van de stad Kamerijk (1092-1102/1103). De voornaamste acteurs', J.-M. DUVOSQUEL en A. DIERKENS red., *Villes et campagnes au moyen âge: Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, 713-745.

VAN MINGROOT, E., 'Gefaseerde actio en conscriptio in de diplomatische praktijk: drie voorbeelden uit Douai, Cambrai en Soignies (1076-1093)', J. OCKELEY e.a. red., *Recht in geschiedenis: Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd*, Leuven, 2005, 427-454.

VAN MINGROOT, E., 'Gérard II de Lessines', *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XX, Parijs, 1984, 751-755.

VAN MINGROOT, E., 'Rhamirdus de Schere, alias Rhamihrd d'Esquerchin (ob. 1077)', R. LIEVENS, E. VAN MINGROOT en W. VERBEKE red., *Pascua Mediaevalia: Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet* (Mediaevalia Lovaniensia Series I, Studia X), Leuven, 1983, 75-92.

VANDERPUTTEN, S., ‘Lambert of Arras (1093/94-1115), Boulogne-Sur-Mer, Bibliothèque Municipale, 84 and the Historical, Liturgical and Documentary Legacies of the Former Bishopric of Cambrai/Arras’, *Scriptorium*, 68 (2014), 167-186.

VANDERPUTTEN S., HAEMERS, J. en SOENS, T., *Typologie en heuristiek van de bronnen voor de geschiedenis van de middeleeuwen*, Gent, 2011.

VAN’T SPIJKER, I., *Als door een speciaal stempel: Traditie en vernieuwing in heiligenlevens uit Noord-West Frankrijk (1050-1150)*, Hilversum, 1990.

VERBRUGGEN, J.F., *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren, Verhandeling 38)*, Brussel, 1960.

VERDOOT, J., ‘Dans l’ombre des bénédictins: le chapitre canonial Saint-Ursmer de Lobbes au moyen âge’, te verschijnen in *La Revue Bénédictine*, 128 (2018), 142-174.²⁵⁵

VERMEESCH, A., *Essai sur les origines et la signification de la commune dans le Nord de la France (XIe et XIIIe siècle)* (Etudes présentées à la commission internationale pour l’histoire des assembles d’états, XXX), Heule, 1966.

WARICHEZ, J., *L’abbaye de Lobbes: Depuis les Origines jusqu’en 1200*, Leuven en Parijs, 1909.

4. Digitale informatie

Bible Gateway (www.biblegateway.com). Geraadpleegd op 29 mei 2018.

Dictionary of Medieval Names from European Sources, 2017 (www.dmnes.org). Geraadpleegd op 7 mei 2018.

Diplomatica Belgica, (www.diplomata-belgica.be). Geraadpleegd op 31 mei 2018.

²⁵⁵ Het artikel van Verdoot is op dit moment nog niet gepubliceerd. De paginanummers waarnaar ik verwees in deze masterproef zijn gebaseerd op de drukproef van het artikel.

EPISCOPUS: Society for the Study of Bishops and Secular Clergy in the Middle Ages, 2016 (episcopus.org). Geraadpleegd op 22 oktober 2017.

Narrative Sources: The Narrative Sources from the Medieval Low Countries (www.narrative-sources.be). Geraadpleegd op 22 mei 2018.

De Standaard, 2018 (www.standaard.be). Geraadpleegd op 4 juni 2018.

Samenvatting

Deze masterproef onderzocht de implementatie tussen 1076 en 1115 van de celibaatswetgeving in het dubbeldiocees Kamerijk-Atrecht, dat vanaf 1094 als twee aparte bisdommen verderging. De celibaatswetgeving, die vandaag nog steeds controverser veroorzaakt, bestaat al sinds de vierde eeuw. In de late oudheid en de vroege middeleeuwen hield ze in dat geestelijken met een hogere wijding geen geslachtsgemeenschap mochten hebben. Tot de elfde eeuw bleef getrouwd zijn de norm voor *clerici* en vaak hadden ze, tegen de regels in, kinderen. In de elfde eeuw veranderde de celibaatswetgeving: voortaan mochten geestelijken met een hogere wijding ook niet meer trouwen of bij hun partner blijven. Die regels, die hervormingsgezinde pausen vanaf ca. 1050 steeds strenger trachtten te handhaven, moeten een grote sociale impact gehad hebben. De historiografie onderzocht tot nu toe vooral de wetgeving van de pausen en de polemische geschriften voor en tegen die wetgeving. Hoe de implementatie van die richtlijnen in de bisdommen verliep, is nog nauwelijks onderzocht. Deze masterproef trachtte die lacune deels te dichten. Het bronnencorpus bestond daarbij voornamelijk uit brieven en verhalende bronnen.

De eerste doelstelling van het onderzoek was het opsporen van gehuwde geestelijken en hun families. Er zijn overtuigende aanwijzingen voor een significante hoeveelheid in Kamerijk-Atrecht aan het begin van het episcopaat van Gerard II (1076-1092). Voor het bisdom Atrecht zijn er aanwijzingen dat die situatie zo bleef tot op zijn minst 1104. Voor het bisdom Kamerijk zijn er geen duidelijke indicaties. Dat rond 1100 een heiligenleven van bisschop Lietbert van Kamerijk (1051-1076) het celibaat moest promoten, lijkt erop te wijzen dat het nog niet door iedere geestelijke gevolgd werd. Het bleek mogelijk om minstens acht gehuwde *clerici* of zonen daarvan uit Kamerijk-Atrecht te identificeren.

De tweede doelstelling betrof het identificeren van de actoren die de celibaatswetgeving trachtten te implementeren in Kamerijk-Atrecht en het opsporen van hun acties. Bisschop Gerard II van Kamerijk-Atrecht voerde de celibaatswetgeving in rond 1077 en ontsloeg mogelijk één gehuwde aartsdiaken. Vermoedelijk nam hij die initiatieven vooral onder druk vanuit Rome en ondernam hij geen actie meer eens die druk verdween. Bisschop Lambert van Atrecht (1093-1115) trad minstens één maal op, namelijk tegen de huwelijken van twee diakens. Er zijn geen indicaties dat de bisschoppen van Kamerijk, Walcher (1093-1106), Manasses (1093-1103) en Odo (1105-1113), actie ondernomen hebben tegen het priesterhuwelijk.

Ook andere actoren lieten zich in met het klerikaal huwelijk. Leken in Kamerijk-Atrecht behandelden gehuwde *clerici* met disrespect en boycotten hun missen. Daarnaast verspreidde de

lekenprediker Ramihrdus de hervormingsidealen in Kamerijk-Atrecht. Ook de graven van Vlaanderen speelden een rol. Graaf Robert I (1071-1093) gebruikte de celibaatswetgeving als excuus om de erfenis van gestorven *clerici* op te eisen. Robert II (1093-1111) werd ingeschakeld door aartsbisschop Manasses II van Reims (1096-1106) om in verschillende bisdommen, waaronder Kamerijk en Atrecht, de vrouwen van geestelijken op te pakken. De aartsbisschop moest zijn plan uiteindelijk annuleren vanwege hevig protest van de bisschoppen en andere geestelijken. Ten slotte werd ook paus Paschalis II (1099-1118) betrokken in de celibaatskwestie.